

BEVEZETÉS

A JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYOKBA

(Harmadik, átdolgozott kiadás)

SZERKESZTETTE:
SZABÓ MIKLÓS

MISKOLC
2001

8. JOGÁSzsÁG ÉS JOGÁSzkÉPzÉS

(P. SZABÓ BÉLA)

Aki a jogot mint társadalmi jelenséget meg akarja ismerni, annak a jogászokat is ismernie kell. A jogalkalmazás társadalmi kötöttségeinek, a jogászok joghoz való kötöttségének illetve a jog jogászoktól való függésének a megismerése, továbbá a jognak a társadalmi és politikai folyamatokra gyakorolt hatásának feltárása mind olyan kérdések, amelyek közelebb vihetnek a jog, mint társadalmi szabályozó mechanizmus megismeréséhez.

A hivatásos jogászok csak a gazdasági és társadalmi fejlődés egy meghatározott fokán jelennek meg sajátos szakmai tudással jelentkező csoportként a társadalmi munkamegosztás rendszerén belül. A jogászság, mint szakmai ismeretekkel rendelkező réteg megjelenése és a hivatás fejlődése ezért történeti szempontú vizsgálatok tárgya is lehet. Erről az oldalról a jogászság szerepét a jogtörténet vizsgálja. A történeti megközelítés — ami ezen fejezet jórésztében uralkodik — nem öncél. Amellett, hogy a jogtudó értelmiség európai és hazai fejlődésének felvázolásával rá kíván világítani, milyen tradíciókra tekinthet vissza jogászság, azt is tudatosítani akarja, hogy a ma joghallgatói ezen egységes európai tradíció örököséiként, egy remélhetően egységes Európa jogászaik lehetnek.

Az alábbiakban a jogászokat mindenekelőtt speciális ismeretek birtokosainak tekintjük. Tehát elsősorban azon megszerzett ismereteik alapján definiáljuk itt a jogászokat, amelyek lehetővé tették és teszik gyakorlati és alapvetően az emberek szolgálatában kifejtett illetve társadalmi szervező és integráló tevékenységüket. A speciális jogi ismeretek megszerzésének és magának a sajátos jogi gondolkodásnak is két alapvető módját különböztethetjük meg: „Vagy a jogot gyakorlók empirikus tanításából alakul ki, kizárólag vagy legalábbis túlnyomórészt a gyakorlatban, azaz abban az értelemben »empirikusan«, hogy a »mesterség gyakorlása közben«. — Vagy a jog elméleti tanaiból alakul ki, külön jogi iskolákban és racionálisan rendszerezett, kidolgozott formában, azaz ebben a tisztán technikai értelemben »tudományosan«.”¹

Az alábbiakban a hangsúly a kontinentális európai tradícióknak megfelelően az utóbbin, a tudományos jogászképzésen lesz. De láthatjuk majd, hogy a két módszer néhol felváltja egymás (mint Rómában), máshol egymás mellett él (mint hosszú századokon át a magyar gyakorlatban) s megint máshol kizárja (Anglia) illetve kiegészíti egymást (az újkori és a modern kontinentális jogrendszerben).

¹ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Jogszociológia)* KJK, Budapest, 1995., 112. o.

JOGÁSZOK ÉS JOGOKTATÁS RÓMÁBAN

Ahhoz, hogy az európai és a magyar jogászság és a jogoktatás fejlődését nyomon követhessük, szükséges a mindenki számára közös eredet megismerése.

Az európai kultúra és a kontinentális jogfejlődés egyik legfontosabb alappilérének a római jog tekinthető. A jogászai gondolkodási technika egyes ma is alkalmazott elemei, egyes jogászai munkaterületek alapvető formái tradicionálisan a Tiberis-parti város illetve a Birodalom jogéletéből eredeztethetőek. A jog fejlődése és a speciális tudással rendelkező jogászok tevékenysége talán sehol sem kapcsolódott oly szorosan össze, mint a római jogfejlődés egyes korszakaiban. Róma termelte ki — már egészen korán — az első olyan társadalmi réteget, mely speciális jogi ismeretei révén különült el a közösség más csoportjaitól.²

Róma város saját jogának, a XII táblás törvények szabályainak továbbfejlesztése, vagyis a változó viszonyoknak való megfeleltetése kezdetben a *pontifexek* kezében volt. A hagyományok szerint a *pontifexek* testületének feladata volt a jogszabályok, elsősorban a szakrális normák betartásának felügyelete. A papi testület azonban idővel a világi jog felett is áttekintést nyert, az ő feladatuk lett a normák ismerete, emlékezetben tartása és értelmezése is. Az általuk „felügyelt” normák kettőssége ahhoz is vezetett, hogy a szakrális normák jelentős szerepet játszottak a korai Róma konfliktus-feloldó mechanizmusában.

A világi és szakrális szabályok közel állása magyarázza azt is, hogy az ősi, archaikus jog által ismert jogügyletek és jogérvényesítési lehetőségek legfontosabb jellegzetessége a szigorú formákhoz kötöttség, a formalizmus volt. Ez a formalizmus az ősi mágikus szertartásokra vezethető vissza. Az imákhoz és áldozati szövegekhez hasonlóan a jogügyleteknél használt vagy a jogérvényesítési eljárásnál alkalmazott párbeszéd-szövegek is csak akkor lehettek hatásosak, ha a beszélő a helyes szavakat használta és közben vagy emellett a helyes cselekedeteket vitte véghez. Az összes ilyen jellegű formalítások (*carmina*) ismerői — legyenek azok vallási jelentőségűek, vagy magánjogiak, vagyis a polgárok, mint magánszemélyek közötti kapcsolatokat szabályozók — a *pontifexek* voltak.

Ha a polgárok között valamilyen jogi vita alakult ki, akkor a magánszemélyeknek is a papi testülethez kellett fordulniuk, s szakvéleményt (*responsum*) kellett kérniük. Ennek a *responsum*nak kettős feladata lehetett: egyrészt a jogérvényesítés aktusa előtt a helyes formáról tanította ki a jogát keresőt, másrészt egy-egy jogi aktus után annak érvényességét (helyességét) és tartalmát vizsgálta felül, s mondott róla véleményt.

² E pont alatt a külön nem hivatkozott helyeken Honsell – Mayer-Maly – Selb: *Römisches Recht*. (4. kiadás) Berlin, Heidelberg, 1989. és Dulckeit – Schwarz – Waldstein: *Römische Rechtsgeschichte. Ein Studienbuch*. München, 1989. gondolatmenetét követjük.

Azzal, hogy a *magistratus*oknak lehetősége volt egy szakértő testületet megkérdezni — tehát nem kellett maguknak ismerniük a jogszabályokat, s ezt nem is lehetett tőlük elvárni —, már egészen korán kialakul a római igazságszolgáltatásnak az a sajátossága, hogy sem a *iusdictio*val rendelkező *magistratus*oknak, sem a kezdetben szenátorok közül kijelölt majd később az egyszerű polgárok közül is kikerülhető esküdt bírának — akik az ügyeket eldöntötték — nem kellett ismerniük a jogot. Rómában tehát már a kezdetektől más-más személyi kör rendelkezett a jogszolgáltatási jogkörrel illetve a jogismerettel.

A XII táblás törvények elfogadása volt az első olyan esemény, amely a *pontifexek* jogismereti monopóliumát gyengítette. A magánjogi szabályok és a perlési folyamat ismertté válása feltárta a papi testület titkainak egy részét. A bírósági eljárás során alkalmazandó mondókák szövege azonban továbbra is a *pontifexek* kezében maradt. S mivel a jogélet formalizmusa miatt egy-egy szó elvétele is a jogos igény elvesztését jelentette, a szövegek titokban tartása továbbra is jelentős szerepet biztosított a testületnek.

Ezt az előjogot a hagyomány szerint egy laikus, nem a papi testülethez tartozó írnok, bizonyos Cnaeus Flavius törte meg azzal, hogy publikussá tette a mondókákat (*ius Flavianum*). Kevéssel később az első plebejus *pontifex maximus*, Tiberius Coruncanius (az i. e. III. század első harmadában) volt az első aki jogi tanácsait nyilvánosan osztogatta. Ettől kezdve mindenkinek lehetősége volt a *pontifexek* által kifejlesztett jogalkalmazási módszerek s szabályok megismerésére. Ezzel a jogismeret titkos tanból egy mindenki által művelhető szabad tudománnyá lett.

Az i. e. III. századtól laicizálódó, laikusok által ápolott jogtudomány, csakúgy mint a papi jogtudás, arisztokratikus jellegű volt, a római társadalom felsőbb rétegei, a szenátori rend tagjai számára állt nyitva. A joggal foglalkozók a köztársasági Rómában az ún. *honorációrok* voltak. A joggal foglalkozó laikusok abban az értelemben voltak honorációroknek tekinthetők, amennyiben gazdasági helyzetük, vagyonuk lehetővé tette azt, hogy „mellékfoglalkozásként”, ellenszolgáltatás nélkül vagy jelképes ellenszolgáltatás fejében foglalkozzanak polgártársaik, vagy az állam jogi ügyeivel.³ Egyébként Róma teljes köztársaságkori közigazgatása, a *magistraturák* rendszere is ezen az alapon nyugodott. A tisztségviselők anélkül élhettek a politikának, hogy a politikából kellett volna megélniük. S ugyanez vonatkozik a joggal való foglalkozásra is.

A jogi tudás ápolása, a jogi tanácsok osztogatása a köztársaság alatt mindvégig arisztokratikus elfoglaltság maradt. Ugyanakkor ez a tevékenység a dilettantizmus minden formáját kizárta, még akkor is, ha a joggal való foglalkozás ekkor még nem volt a — mai értelemben vett — hivatásnak tekinthető. A jogtudás honorációr jellege is mutatja, hogy a jogászok nem megélhetésük érdekében hasznosították ismereteiket, hanem esetleg egy későbbi politikai karrierre te-

³ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. 2/2., 125-126. o.

kintettel igyekeztek tudásukkal, annak polgártársaik rendelkezésére bocsátásával népszerűséget, ismertséget szerezni.⁴

A laikus jogi tanácsadók csakúgy, mint papi elődeik, szóban adták a feleknek vagy a tanácsukat kikérő *magistratus*nak felvilágosításait, mégpedig anélkül, hogy véleményüket megindokolták volna. Az ősi civiljogon alapuló tudásuk, tekintélyük akkor sem rendült meg, amikor a birodalommá növekedés és a fellendülő gazdaság igényeitől hajtva, a *praetorok* a mindenkori általános gazdasági, forgalmi igényeknek megfelelően kezdték el átalakítani a civiljogot. Hiszen éppen a jogtudománnyal foglalkozók igazságszolgáltatásban való szerepvállalása volt az, ami az új igényeknek megfelelő jog és a hagyományok között az összhangot megteremtette a köztársaság utolsó századaiban.

A *iurisdictio*val rendelkező *magistratus* ugyanis — nem lévén jogismerő, jogban jártas személy — csakúgy, mint az archaikus korban, rá volt utalva a jogtudománnyal hivatásosan foglalkozó jogtudósok tanácsaira, *consiliumára*. A *magistratusok* politikusok voltak, akiknek kötelező volt legalább egy éven át a praetori tisztséget is betölteni. Jogi kérdésekben tehát szakemberektől kértek tanácsot. Az egy évre megválasztott *praetorok* általában maguk mellé vettek egy szakértői gárdát a jogtudósok közül, kiknek tanácsai nem voltak rájuk nézve kötelezőek, azonban ajánlatos volt őket elfogadni. A *praetor* székénél mindig állt egy-két megbízható tanácsadó.

A tudomány és a joggyakorlat ilyen szoros kapcsolata Rómában rendkívül termékeny volt. A jogszolgáltatás kihasználta a tudomány lehetőségeit, a jogtudósok pedig első kézből kaptak információt a legégetőbb, leggyakrabban felmerülő és sürgősen megoldandó problémákról. S mivel a hivatalba lépő *praetor* általában átvette elődje szakértői csapatát, ez a jogszolgáltatás állandóságához is hozzájárult. Megjegyzendő még, hogy a peres eljárás második szakaszában szóhoz jutó, szintén jogban járatlan esküdtbírónak is lehetősége volt szakértők bevonására. Ez is hozzájárult a jogszolgáltatás állandóságához, amellet, hogy az adott ügy helyes eldöntéséhez is segítséget kapott az esküdtbíró.

Megállapítható tehát, hogy a köztársasági jogélet alakítói között mindvégig jelentős szerepet kaptak a jog szakemberei. Kezdetben a *pontifexek* művelték hivatalosan a jogot, a jogtudomány profanizálódása után a jogtudók mint a *praetor* illetve az esküdtbíró (*iudex*), valamint a felek tanácsadói kaptak szerepet a mindennapi jogszolgáltatásban. Ebben a körben a jogtudós speciális ismereteit szaktanács formájában bocsátotta az azt igénylők rendelkezésére. A római köztársaságkori jogtudós tulajdonképpen közvetítő szerepet játszott a jog — ami a maga rétegzettségében, komplikáltságában, forrásgazdagságában egyáltalán nem volt könnyen kezelhető anyag — és a jog alkalmazói, „használói” között.⁵

A jogtudósok ugyanakkor azonban tudásukon alapuló tekintélyük, valamint a jogi kérdések fölött folytatott, Rómában rendkívül népszerű vitáik révén bele-

⁴ Bretono, Mario: *Geschichte des römischen Rechts*. München, 1992., 111-112. o.

⁵ Bretono: *i.m.*, 116. o.

avatkoztak a jogértelmezési folyamatba is és így szorosabban vett tudományos, irodalmi tevékenységük révén is hozzájárultak a jog továbbfejlesztéséhez. A lassan kialakuló jogi irodalom a jogismeret és a jogfejlődés egyik forrásává vált.

A korai római jogtudomány kazuisztikus volt, vagyis egy konkrét jogeset (*casus*), jogvita eldöntésével kapcsolatban kifejtett véleményekből (*responsa*) állt. Ezt az ún. esetjogi gondolkodást az i. e. II. század elejétől egy másik módszer kezdte felváltani, melynek célja általánosabb, bár szerény rendszerbe állított szabályok megfogalmazása volt. Többé-kevésbé átfogó jogi szabályokat kezdtek felállítani, melyekből a kérdések egy meghatározott köre számára választ lehetett találni és abból döntést lehetett hozni. Emellett elkezdtek az egyes tényállásokat és kérdéseket fogalmakba önteni, a hasonló kérdéskörhöz tartozókat egymás mellé rendezni, vagyis valamilyen rendszerbe foglalni az anyagot.

A köztársasági jogtudomány alkotásaiból viszonylag kevés maradt ránk, de a fennmaradt töredékekből látható, hogy e kor jogtudósai milyen nagy szerepet játszottak a régi jog formalizmusának visszaszorításában, illetve a jóhiszeműség elvének bevezetésében. A jogszolgáltatás számára ezek a fenn nem maradt művek azért is jelentősek voltak, mert bizonyíthatóan számtalan esetben ítéletek alapjául szolgáltak. Így már a kora császárkor nagy klasszikus jogtudósai előtti időre is igaz az a megállapítás, hogy a római magánjog elsősorban jogtudósok által alkotott és fejlesztett „jogászjog” volt.

A köztársasági kor jogtudósa tanácsait vagy otthon, saját házában vagy a fórumon osztogatta. Itt keresték fel őt a tanácsért folyamodók és tanítványai is. A tanácsadás (*respondere*) és a tanítás (*docere*) tehát egy időben történt, a tanácsadás egyúttal az oktatási folyamat része is volt. A jogtanuló nem tett mást, csak figyelte mestere mindennapos tevékenységét. „Azok, akik tanítani akartak, nem kellett, hogy erre külön időt fordítsanak, egyszerre eleget tettek azoknak, akik tanulni akartak és azoknak is, akik tanácsot kértek tőlük” — írja Cicero.⁶

A jogtudomány és a jogoktatás a köztársaság utolsó és a *principatus* első századában megmaradt ezen keretek között. Később azonban megváltoztak mind a jogoktatás, mind a jogi kérdések szakértői megközelítésének keretei. A *principatus* második századától, sőt tulajdonképpen már Vespasianustól kezdve a Rómában tevékenykedő, szabad honorációr jogtudós típusa (*responsumok* adó és oktató) mellett megjelent egy, a joggal egyre inkább hivatásszerűen foglalkozó csoport, melynek tagjai szemléletükben szükségszerűen kozmopolitábbak voltak és sokkal inkább kötődtek a politikai élethez, pontosabban a császári bürokráciához, mint elődeik.⁷ A jogászi tanácsadó tevékenység és az oktatás ezzel elvált egymástól, s az utóbbi szervezettebbé, iskolásabbá vált.

Hogyan ment végbe ez a változás? Említettük már, hogy a római esküdtbíró (*iudex*) nem volt szükségszerűen jogilag képzett, hanem egyszerű laikus polgár, aki általában felvilágosításra szorult a perben alkalmazandó joggal kapcsolatban.

⁶ Cicero: *Orator* 42, 143.

⁷ Schulz, Fritz: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, 1961., 121-122. o.

Felvilágosítást a bíró, illetve gyakrabban a pert indítani szándékozó fél egy jogtudóstól kérhetett, aki a felvetett kérdésre válaszát (*responsum*) vagy előszóval, vagy írásban adta meg. A *responsumot* a peres fél adta át a bírónak. Ezt a bíró az adott fél igaza melletti bizonyítékként figyelembe vehette. A véleménynek természetesen nem volt közvetlen kötelező ereje a bíróra nézve, hanem legfeljebb meggyőző erővel hathatott rá. Ha a peres felek egymástól eltérő *responsumokat* vittek a bíróhoz más-más jogtudósoktól, akkor a bíró saját belátása szerint fogadhatta el azt, amelyiket helyesebbnek látta.

Augustus a legjobb, illetve a politikájával nem ellenkező jogászokat ezen a téren különös előjogokkal ruházta fel. Csak nekik adta meg ugyanis az ún. *ius respondendū*, vagyis a jogot, hogy véleményt mondjanak és adjanak a *princeps* tekintélyére támaszkodva (*ex auctoritate principis*) a bíróságok elé került ügyekben. Ezzel a jogtudók egy privilegizált rétegét a bírák sajátos tanácsadóivá tette. A jogászok véleményük autentikusságát igazolandó saját pecséttel rendelkeztek, és véleményük kötelező volt abban az értelemben, hogy a bírónak figyelembe kellett vennie azt. Hadrianusnak volt egy *rescriptuma*, mely szerint a bírónak ragaszkodnia kellett több *ius respondendū*vel rendelkező jogász egybehangzó véleményéhez. Ha azonban a vélemények eltértek, akkor a bíró választhatott közülük. Gaius (*Institutiones* 1.7) szerint a *ius respondendū*vel felruházott jogászok egybehangzó véleménye törvényerővel bírt.

A *princeps* biztosította a maga számára a legjobb jogászok közreműködését azzal is, hogy meghívta őket saját tanácsába. Ezek a jogi tanácsadók általában a szenátori vagy lovagi rendből származtak. A *princeps*től tisztségeket és felelősségteljes pozíciókat kaptak, és hozzájárultak ahhoz, hogy a római jogi kultúra a legtávolabbi provinciákba is eljuthasson.

A köztársaság korának arisztokrata jogásztípusát tehát a hivatásos — bár a perben személyesen továbbra sem résztvevő — és a császári tanácsban ülő *hivatalnok-jogász* alakja váltotta fel.⁸ A *praetori*, rendes peres eljárástól különböző császári perrend térnyerése, valamint az állandó bíróságok, illetve a bírói feladatokkal egybekötött állandó tisztségek (*praefectus urbi*, *praefectus praetorio*, provinciai kormányzó) megjelenése is lehetőséget nyitott a jogtudóknak ismereteik kamatoztatására.

A *ius respondendū*vel felruházott jogtudók a tanácsadói, bírói tevékenység mellett foglalkoztak a joganyag szisztematikus összegyűjtésével és rendezésével is. Jogi irodalmi tevékenységet folytattak tehát, mely munka eredményei, a tárgyak szerint különböző elnevezéssel illetett könyvek, már nem csak Rómában, hanem az egész akkori civilizált világban számot tarthattak a joggal foglalkozók érdeklődésére. A római jog birodalmi joggá válásával párhuzamosan megszületett az első „összeurópai” — helyesebben mediterráneumi — tudomány is.

A joggal való tudományos tevékenység fellendülésének két összetevője volt: egyrészt a *princeps* támogató és szorgalmazó ösztönzése, másrészt az a körül-

⁸ Bretonc: *i.m.*, 147. o.

mény, hogy a római jog elért egy bizonyos teljességet, amely már lehetővé tette intenzív tanulmányozását. Ebben a légkörben nem csoda, ha tudományos irányzatok, ún. iskolák is létrejöttek. Ezek az iskolák — ahol a korábbi gyakorlattól eltérően rendszeres jogoktatás is folyt — elsősorban a hozzájuk kapcsolódó jogászok társadalmi-politikai helyzetét tekintve különböztek egymástól.

A *Schola Sabiniana* — melynek elsődleges jellegzetessége konzervatív irányultsága, vagyis szoros kötődése a tradíciókhoz — volt a hivatalos, a császár által inkább elismert irányzat. Tagjainak munkásságára elsősorban a rendszertani megközelítés, vagyis a gyakorlat igényeire jobban figyelő tárgyalásmód jellemző. A *Schola Proculiana* képviselői, akik inkább a progresszív, újításoktól sem visszariadó jogászok közül kerültek ki, a kazuisztikus megközelítés, vagyis a tények és szabályok komplexebb, bonyolultabb, nagyobb tudományos felkészültséget igénylő vizsgálatának hívei voltak.

A jogi iskolák, csakúgy mint a kor filozófiai iskolái, a vitatkozás, a vélemények ütköztetésének helyei voltak. A tanár általában a hallgatók szakmai kérdéseire válaszolva dolgozta fel a megvitatandó anyagrészt. Ugyanakkor lehetőség adódott a korábbi tekintélyes jogtudósok műveinek feldolgozására is. Ennek elsődleges célja az áthagyományozott ismeretanyag tartalmának megismerése, annak értelmezése és az újonnan jelentkező gyakorlati problémákra való alkalmazása volt.⁹

A jogtudós által adott *responsum a magistratus* vagy a bíró döntésével vált joggá. Bár eredetileg valószínűleg minden *praetor* vagy bíró szabadon dönthetett el minden újabb esetet, vagyis elvileg nem kellett figyelembe vennie a korábbi *responsum*okat vagy ítéleteket, mégis a joggyakorlatban bizonyos stabilitás fejlődött ki. A jogbiztonság érdekében a jogászok sem tértek el alapos ok nélkül elődeik vagy kollégáik véleményétől. Így széles körben egy vitán felül álló jogrend, évszázadokon keresztül állandó szabályrendszer alakulhatott ki.

A klasszikus kor jogtudományának fénykorát Hadrianus uralma jelentette. Igen gazdag jogirodalmi tevékenység jellemzi ezt a kort, míg a következő császárok (Antoninus Pius, Marcus Aurelius és a Severusok) alatt dolgozó jogtudósok a korábbi tanok tovább- és kifejlesztésével szereztek nevet maguknak.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a klasszikus kort megelőzően a római jog állandó változásoknak volt kitéve, lett légyen azok forrása más népek befolyása (*ius gentium*), vagy a közösségi élet által indukált szükségletek (*ius honorarium*). Olyan jogrendszerről volt szó, amely állandó változás, fejlődés alatt állt. Ezzel szemben a klasszikus korban a római jog jelentősen stabilizálódott, melynek oka a *princeps*ek erősen — és politikailag — harmonizáció felé mutató beavatkozása, illetve az lehetett, hogy ekkor már nem léptek fel olyan mértékben új társadalmi-gazdasági szükségletek, melyek a változásokat kikényszeríthették volna. Ennek jele volt pl. a *praetori edictum* fejlődésének lezárulása.

⁹ Breton: *l.m.*, 183-4. o.

A jogtudomány klasszikus korszakának végét az i.u. III. század közepére tehetjük. Ekkorra megszilárdult az új, a császári (*cognitio*) perrend, létrejött a császári bíróságok hierarchiája, s a hivatásszerűen joggal foglalkozók között bizonyos *szakmai differenciálódás* jött létre. A császári adminisztráció, az igazságszolgáltatás nagy számban igényelte a jogban többé-kevésbé járatos szakembereket. A bürokráciában elhelyezkedő jogászok voltak ebben a korban a legtekintélyesebbek. Jelentősen megnőtt azon hivatalnokok száma, akik jogi tanulmányokat folytattak, bár törvényi előírás még ekkor sem követelte meg — még a magasabb tisztségek esetében sem — a jogtudást. A magasabb hivatalnokok rendszeresen az ügyvédek sorából kerültek kiválasztásra, de ezek számára csak 460 óta és akkor is csak a keleti Birodalomban volt kötelező a jogtanulás. A bürokrata jogászok legfontosabb csoportját a császári tanácsban helyet foglaló, a császári rendeletek és törvények megfogalmazásában résztvevő személyek képezték.

A tanult jogászok által ellátott feladatkörök között ebben a korban jelent meg az ügyvédi munka, a magánfelek perbeli képviselője. A III. század végéig a jogtudósok távol tartották magukat a perekben való fellépéstől. Inkább csak szakmai instrukciókat adtak a felek nevében eljáró, általában csak elemi jogi ismeretekkel rendelkező *rhetorok*nak. Keleten a IV. században azonban a perben fellépő ügyvédek már tényleg jogászoknak voltak tekinthetők. Szabállyá vált, hogy a jövődó ügyvédek egy jogi iskolában 4-5 éves komoly jogi tanulmányokat folytattak, és ismereteiket vizsgák letételével bizonyították. Ennek a folyamatnak köszönhető a jogtudomány V. századi újjáéledése, ezen új érdeklődésre vezethető vissza a *Codex Theodosianus* és végeredményben a justinianusi kodifikáció is. Nyugaton hasonló fejlődés nem volt megfigyelhető, a felek perbeli képviselője továbbra is a szónoklat mestereinek feladata maradt.¹⁰

A jogtudással felvértezett és bürokratikus felügyelet alatt dolgozó ügyvédek nehezen tudtak eligazodni az egyre szaporodó császári rendeletek között, de törekedtek kiaknázni a klasszikus jogtudósok sokszor kivonatolt, parafrázált műveit. A római-hellén világban elterjedt bírósági gyakorlatban ugyanis a felek illetve ügyvédek kötelessége volt, hogy a bíró elé tárják azokat a normákat, melyekre szerintük a bírónak támaszkodnia kell ítélete meghozatalakor. A jogtudósok véleményei — akár eredeti, akár szükség szerint rontott formában — normaként jelentek meg a késő császárkor jogszolgáltatásában is. A régi jogtudósok műveivel való visszaéléseknek, mely művekhez a III-IV. század epigon jogtudósai — nagyobbrészt jogtanárai — már nem voltak képesek koruknak megfelelő új eredményeket hozzátenni, 426-ban az ún. *idézési törvény* próbálták meg elejét venni. A törvény rendelkezései elárulják, hogy ekkorra a klasszikus jogászok véleményei pusztán jogászok „számháború” alapjául szolgáltak: amelyik fél az öt remekjogász állásfoglalása közül többet tudott a saját igaza mellett felsorakoztatni, az megnyerhette a pert. A klasszikus jogászok formális tekinté-

¹⁰ Schulz: *i.m.*, 341-344. o.

lye tehát megmaradt ugyan, de szövegeik tartalmát, éles elméjű fejtegetéseiket már senki sem volt képes értékelni. A tekintélyek citálása mellett nem jutott idő új gondolatokra, a jelentkező problémák újszerű megközelítésére.

Csakúgy mint a teljes közelet, a IV. századtól kezdve a jogoktatás is bürokratizálódott. Jogot csak az arra képesített hivatásos (és állami alkalmazott) jogtanárok oktathattak, nyilvános, központilag meghatározott tantervekkel rendelkező iskolákban. A hallgatók meghatározott ideig kellett tanuljanak, tanulmányaik végén vizsgát kellett tenniük. A három legfontosabb jogi iskola Rómában, Bejrutban és Konstantinápolyban működött. A birodalom más iskoláiban csak elemi jogi ismeretek megszerzésére volt lehetőség, de Justinianus ezt is betiltotta, s csak a három fenti iskolának engedte meg a jogi ismeretek átadását. Justinianus 533-ban egyik rendeletében a legapróbb részletekig szabályozta a jogoktatás menetét (*Constitutio Omnem*).¹¹

Justinianus reformjai csak a Birodalom keleti részére hatottak tartósan. A Bizánci Birodalom jogéletére nagy befolyást gyakorolt a kodifikáció, melynek anyagát — ha rövidítve, a szükségletekhez igazítva is — figyelembe vették mind az igazságszolgáltatásban, mind a politikai életben. A jogoktatás Justinianus által megerősített bürokratikus keretei fennmaradtak és ez évszázadokon át megfelelő elméleti alapot nyújtottak az egyre zsugorodó birodalom hivatalnokai, bírái, ügyvédei számára. Ezzel szemben Nyugaton megszakadt a tradíció. A germán népek rövid úton szinte teljesen felszámolták a jogélet addig fennálló kereteit. Saját jogrendet alakítottak ki, melynek viszonylagos primitívsege hosszú időre szükségtelessé tette a speciális ismereteik révén megkülönböztethető jogászok közreműködését a társadalom életében.

A JOGÁSZSÁG ÉS A JOGÁSZKÉPZÉS EURÓPAI FEJLŐDÉSE

A modern európai jogtudomány az újra felfedezett római jog hagyományain épült fel hosszú századok fejlődésének eredményeként. Mind forrásait, mind módszertanát a rómaiaktól örökölte és ezt alakította, igazította a mindig újabb követelményekhez. A kontinentális-európai jogász fogalma az egyetemi jogtudomány ismeretanyagához, az ezen alapuló „racionális, tudományos” képzési tradícióhoz kapcsolódik. Ennek fejlődését követjük nyomon a következőkben. Mindazonáltal utalni kell arra, hogy Európa egyes területein, elsősorban Angliában a jogoktatásnak a kontinentálistól eltérő tradíciói voltak, mely — máig és más földrészekre is hatóan — rányomta bélyegét nem csak az angol jogászság belső struktúrájára, hanem magára az egész angol jogfejlődésre is.¹²

¹¹ Schulz: *i.m.*, 347-352. o.

¹² Bónis György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Budapest, 1972.

Ahhoz, hogy az egyetemi jogoktatás kereteit megértsük, mintegy kitérőként foglalkoznunk kell a középkori egyetemek jelenségével.* Ugyanis az, amit ma egyetemenként ismerünk, annak nevezünk és ami a XII. században alakult ki, a lényegét tekintve mind a mai napig megőrizte eredeti jellegzetességeit. A kialakulás századát — amelyet gyakran jellemeznek „XII. századi reneszánszként” — Európa nyugvópontra jutása határozza meg. A nagy népvándorlások, népességmozgások lezárultak, a csúcára ért népesség-növekedés lelassult, kialakult a monarchiákon alapuló európai politikai szerkezet, kikristályosodott az V. század óta formálódó középkori társadalmi struktúra, a városok visszaszerezték a civilizációs központok funkcióját — Európa az érett középkor szakaszába lépett, s nekiláthatott a tartós berendezkedésnek. E berendezkedés szervezője és meghatározó ereje kétségkívül az egyház és a klérus volt.

Ez egyszerre jelentette azt, hogy az „értelmiségivé” válás csak klerikusként volt elképzelhető és azt, hogy az egyháznak biztosítania kellett a „laikus” ismeretek továbbadását is, ami az egyház laicizálódásának veszélyét is magával hozta. (Ennek ellensúlyozására jöttek létre a tanító rendek, mint a ferencesek és a domonkosok.) Az ismeretek őrzésének és átadásának jellegzetes szervezeti formáit ekkor a helyi jelentőségű káptalani és kolostori iskolák jelentették. Ezek feladata a latinul történő írás és olvasás képességének elsajátíttatása volt, ami nyilvánvalóan feltételezte a latin grammatika ismeretét és a fogalmazás képességének kialakítását — azaz a nyelv ismeretén túl a nyelv funkcióinak birtoklását is. Ezért, hogy ezen — de elsősorban a káptalani — iskolák lettek a jegyzők és oklevélírók képzésének bázisai. A városok szerepének felértékelődésével a nagyobb városokban székelő püspökök által felügyelt iskolák emelkedtek ki, hogy a magasabb szintű képzésnek adjanak helyet.

Amint a lokális jelentőségű iskolák már nem voltak képesek kielégíteni sem az egyház, sem a világi közösség igényeit, elérkezett az idő az egyetemek kialakulására. E folyamat részletei és konkrét lépései nem ismeretesek előttünk. A megmaradt feljegyzések már a kialakulás folyamatának végét: a státutumok kiadását és az azokban biztosított kiváltságokat rögzítik. Az európai egyetemek („a XII. századi európai kultúra legidőtállóbb alkotásai”¹³) szervesen illeszkednek a középkori társadalom-szerveződési mintákhoz: „Az egyetem mindenekelőtt egyházi céh”.¹⁴ Ennek az alaptételnek két vonatkozása van: a céh-szerűség és az egyházi jelleg hangsúlyozása.

„A XIII. század azért az egyetemek évszázada, mert egyben a céheké is.”¹⁵ Közös jegyeik tehát közös gyökereikből fakadnak, s ezek a városok, amelyek egyszerre váltak az áruk és az eszmék cseréjének központjaivá. A feudális

* A jelen alcím első, az egyetemekkel foglalkozó részének szerzője Szabó Miklós.

¹³ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979, 8. o.

¹⁴ Jacques Le Goff: 'A középkori értelmiség.' (Fordította: Ádám Péter.) In: Huszár Tibor (szerk.): *Korunk értelmisége*. Budapest, 1975, 71. o.

¹⁵ J. Le Goff: *i.m.*, 66. o.

struktúráján belül és azzal szemben létrejött, nem a föld birtoklása mentén szerveződő kommunális társulások szabadságjogokkal és kiváltságokkal — azaz a feudális környezettől való elszigetelődéssel és autonómiával — tarthatták csak fenn magukat. A céhek a városok gazdálkodásának korporációs szerveződési formái. Az azonos mesterséget űzők az érdekeik és kiváltságaik védelmére tömörülnek céhekbe, s szigorú szabályokkal határozzák meg a mesterség űzésének feltételeit és módjait — meg is merevítve azt, amit megvédenek. Ugyanez igaz az egyetemekre is. Az egyetemek is egy mesterség — a gondolkodás és a tanítás — művelőit, tanárokat illetve diákokat tömörítettek, hogy sikeresen monopolizáljanak egy „terméket”, védjenek meg egy kiváltságot: a keresztény világ egészére érvényes oktatási jogosítvány, a *licentia ubique docendi* kiadását. Ennek megvédése érdekében igyekeztek egymás ellen kijátszani a városi, az egyházi és a világi hatalmakat, igyekeztek minél távolabbi hatalmasság — végső soron a pápa — fennhatósága és védelme alá helyezni magukat, újra és újra megerősíteni privilégiumaikat, megvédeni az egyetemet és önmagukat az ingyen oktató szerzetesrendek betörési kísérleteitől és tüzetesen szabályozni az egyetemen folyó tevékenység minden részletét.

Az egyetem klerikális jellege egy szervezeti és egy szellemi tényezővel magyarázható. A szervezeti meghatározottság abból fakad, hogy az egyetemek előzményét és bázisát a már említett káptalani és kolostori iskolák képezték (mint pl. a párizsi egyetemét a Notre-Dame iskolája); az egyetemek általában egyházi alapításúak; s az egyházi elismerésből következően felügyeletüket az egyház tartotta a kezében. Ez utóbbi a helyi püspök fennhatóságát jelentette, aki szokásosan egyik tisztségviselőjére: a *kancellárra* ruházta jogkörét. A közvetlen egyházi beavatkozástól való szabadulás útja egyrészt (a tanárok által történő választás elérése után) a kancellár „bekebelezése”, másrészt legalább a helyi hatalmasságoktól (a püspöktől) való szabadulás érdekében közvetlenül a pápa fennhatósága alá menekülés. „A nyugat-európai értelmiség bizonyos tekintetben a pápa hivatalnokává válik.”¹⁶ A szellemi meghatározottság a hit és az egyház összetartó szellemi és erkölcsi erejének elfogadásából és erősítésének szándékából fakadt — abból, hogy a klerikusok, a tanítók egész tudatos életük céljának Isten szolgálatát tekintették.

Az „egyetem” elnevezés több szempontból is az egyetemesség igényére utal. Mindenekelőtt az általa gondozott és oktatott ismeretek egyetemességére: az emberi tudás minden területére és a tudás minden szintjére kiterjesztette a tevékenységét.¹⁷ A „tudás minden területe” csak megszorítással igaz: az antik hagyományokat követve csak a „szabad” — azaz a szabad ember számára is elfogadható, mert nem kétkezi munkára és pénzkeresetre felkészítő — művészetek-

¹⁶ J. Le Goff: *i.m.*, 71. o.

¹⁷ Ez csak a XV. századtól kapcsolódik az *universitas* eszméjéhez; addig inkább a *studium generale* kifejezés utalt az ismeretek általánosságára.

re (*artes*) terjedt ki; kirekesztette viszont az ún. „mechanikus” művészeteket.¹⁸ A mainál teljesebb mértékben volt igaz viszont a „tudás minden szintje” kitétel: az írás-olvasás tanításától az általános ismereteken keresztül a magasabb szakstudiumok doktorátusáig terjedt, azaz magában foglalta a mai fogalmaink szerinti általános és középiskolai ismeretek oktatását is. Másodszer az egyetem (az alább jelzett kivétellel) a tanárok (magiszterek) és diákok együttese, egyetemessége: *universitas magistrorum et scholarium*; ahol e két státusz sem különült el élesen, hiszen az egy szintet elvégzett diák taníthatott, sőt tanítani volt köteles az alsóbb szinten (bár ezáltal nyilvánvalóan nem vált a tanári kar tagjává). Harmadszor pedig az egyetem is a középkor univerzalisztikus igényű szerveződési formái közé tartozott. „Az egyházi és világi hatalmasságok szolgálatában, azok támogatásával, de bizonyos autonómiát megőrizve nőtt fel az egyetem, a *studium* a két középkori egyetemes hatalom, az *imperium* és a *sacerdotium* mellé.”¹⁹ Nemzetközi kisugárzásuk volt az egyetemeknek, hiszen minden országból vonzották a hallgatókat,²⁰ nemzetközileg egységes volt az a tananyag, amelyet az egyetemeken oktattak, s általános érvényű volt a vizsgákkal megszerzett tanítási engedély is — az egyetemek hatóköre átfogta a keresztény világ egészét.

Az egyetemek szerveződése a XII–XIII. században (Közép-Európában a XIV., utolsó hullámként pedig a XV. században) két — egymástól azonban gyökeresen nem különböző — mintát követett: a bolognai és a párizsi egyetem mintáját. Az előbbi I. Barbarossa Frigyes „*Habita authentica*” kezdetű kiváltságlevelével 1158-ban, az utóbbi III. Celesztin kiváltságlevelével 1194-ben jött létre (bár statúmuikat később adták ki és jogaitak időről időre meg kellett erősíttetniük). A két egyetem különbsége három szempontból vonható meg. Egyrészt a párizsi egyetemre igaz az, hogy a tanárok és a diákok egyaránt tagjai a „céhnek” — *universitas magistrorum et scholarium* —; a bolognai egyetemen csak a diákok tagjai annak — *universitas scholarium* —, ezért itt a tanárok érdekeit a „doktorok kollégiuma” védi és képviseli. Másrészt a párizsi egyetemet jellemzi, hogy karokra tagolódik; Bolognában az egyes karok önálló egyetemet alkotnak, itt tehát helyesebb bolognai egyetemekről beszélni. Harmadrészt különbség mutatkozik a képzés tartalmában és hangsúlyában is: Párizsban a teológiai képzés a legerősebb, s kifejezettebb az egyházi jelleg; Bolognában a (római) jogi képzés az erős, és jóval világiasabb is a jellege.

Vannak, akik a párizsi egyetemet tekintik az egyetemek „alaptípusának”, s ezt — a fentiek alapján, valamint a képzés spektrumát és szerkezetét tekintve — el is fogadhatjuk. A párizsi egyetem mintaértékű szervezeti felépülése 1255-re alakult ki, s ettől kezdve az oktatás négy fakultáson folyt: a bölcsészkar (*artium facultas*) adott otthont az alapismeretek elsajátításának, a teológiai, az orvosi és a

¹⁸ Ez a különbségtetés szemléletesen érvényesült a medicinán belül, ahova a „kétkezi” sebészetet nem fogadták be, hanem a felcserekhez és borbélyokhoz utalták.

¹⁹ Tonk S.: *i.m.*, 10. o.

²⁰ Ez a *peregrináció*: a külföldi egyetemjárás.

jogi kar oktatta a magasabb tudományokat. Ez a „teljes egyetem” szerkezete. A legnagyobb számú hallgatóságra, vagyonra és részben emiatt a legnagyobb tekintélyre hamar a bölcsészkar tett szert, amely pénzügyeinek kezelője, a *rektor* lett az egész egyetem vezetője. A kari tagolódást részben keresztbe metszette az, hogy a hallgatók származási helyük szerint „nemzetekbe” (*natio*kba) tömörültek, a nagyobb *natio*-k pedig tovább tagolódtak provinciákra. Újabb tagolódást jelentett a diákoknak, de a foglalkozásoknak is helyt adó kollégiumok és tanulólházak (burszák) hálózata.

Az oktatás a karokon zajlott. A latin nyelv ismeretének birtokában (és a tandíj megfizetése vagy a mentesség megszerzése mellett) lehetett beiratkozni az alapképzést biztosító bölcsészkarra, amelynek elvégzése szokásosan feltétel volt a magasabb tudományokhoz. A bölcsészkaron a „hét szabad művészetet” (*septem artes liberales*) oktatták, abban a szerkezetben és nagyrészt azzal a tananyaggal, amelynek Platón által lefektetett zárt rendszere már az ókorban kialakult.²¹ A bölcsészeti tanulmányokra Párizsban 6 év volt előírva²² és azt két szakaszban kellett elvégezni. Az első három művészet — a *trivium*: a grammatika, a retorika és a logika (dialektika) — mintegy 2 évi tanulmányozása után lehetett az első (durván a mai érettséginek megfelelő) vizsgát letenni, s a „borostyánkószorús” (*baccalaureus artium*) címet megszerezni. Ezt követte a *trivium* elmélyültebb tanulmányozása és a másik négy művészet — a *quadrivium*: az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a (matematikailag értelmezett) zene — előírt anyagával történő megismerkedés mintegy 4 éven keresztül; ezután, legalább a 20. életévet betöltve, lehetett letenni a második vizsgát, kiérdemelve általa az *artium magister* címet. Ennek nyomán már megillette őket a *licentia ubique docendi*, ezért *licentiatus*nak is nevezik a cím birtokosait. A *magisteri* cím birtokában újabb vizsgával és *doktori* címmel lehetett lezárni a bölcsészeti tanulmányokat, vagy pedig be lehetett iratkozni egy magasabb tudományt — medicinát, jogot vagy teológiát — oktató karra. Párizsban a medicina és a jog tanulmányozására 6, a teológiáéra 8 év volt előírva. A jogot (már amikortól kezdve Párizsban is lehetett római jogot oktatni) két ágon lehetett tanulni: a kánonjog és a római jog elsajátítása irányában; aki — még néhány év tanulás árán — mindkettőből levizsgázott, a *iuris utrisque doctor* címet szerezhette meg. Egyébként a szakstúdiók során letett vizsgákkal is a *baccalaureus*, a *magister (licentiatus)* és a *doctor* címet lehetett megszerezni.

Az oktatás módszere az ún. *skolasztikus* módszer volt. Ennek az alapját és középpontját a *szöveg*, méghozzá az írott szöveg²³ képezte, amelyet — az oktatás

²¹ Az *ars* az emberi tevékenység tanítása és tanulás céljából összerendezett ismereteit és technikáit kezdte jelenteni, s a *septem artes liberales* körén kívül eső — pl. technikai, műszaki, gazdasági — ismereteket csak később fogadta be.

²² A képzési idő az egyes egyetemeken eltérő volt, a státútumok rendelkezése szerint. Ehhez járulhatott az egyes vizsgák letételéhez megkívánt életkor.

²³ Az ismeretek kánonjaként kiválasztott szövegeknek nyilvánvalóan kiemelkedő tekintéllyel kellett rendelkezniük. Két vitathatatlan tekintély volt: a Szentírás és a klasszikus szerzők (elsősorban

alapjául szolgáló könyveket — éppen ezért szigorúan meghatározták a státúumok. Ezt a szöveget mindenekelőtt meg kellett tanulni: „egy-egy tudomány alapvető ismeretkincsének az azzal a tudománnyal foglalkozó embernek a fejében kellett lennie; nemcsak a tudományos elvek, tételek, törvények lényege, hanem annak megtanult szövege is, így tudta azt használni, alkalmazni minden helyzetben, mindenféle körülmények között. A körülményesen és aprólékosan megfogalmazott, de szövegszerű formájában meg nem változtatható, emellett pontosan megértett alapismeretek szilárd emlékezetbe vésése és tartós megőrzése mindenféle oktatás és tudományos foglalkozás alapvető feltétele volt ebben az időben.”²⁴ A szöveg megtanulását az is indokolta, hogy ekkoriban a kézzel másolt könyvek rendkívül drágák voltak; a szövegek megtanulását az *exercitio*, az anyag közös, szóbeli ismétlése segítette.

A következő feladat a felolvasott szöveg megértése és magyarázata volt (*lectio*). Az értelmezés — *exegézis* — során fel kellett tárni a szöveg nyelvtani jelentését (*littera*), a logikai elemzés segítségével pedig annak értelmét (*sensus*), hogy ezek segítségével el lehessen jutni a szöveg gondolati tartalmához (*sententia*). A harmadik feladat pedig a szöveg önálló alkalmazására és használatára való felkészülés volt. Ezt szolgálta a *questio*: a szöveg kapcsán felvethető kérdések megfogalmazása és megválaszolása, amely — a *lector*ól való leválása után — mint *disputatio*, vita önállósodott. A *magister* ezen a ponton vált passzív befogadóból, szómagyarázóból gondolkodóvá, aktív tudóssá.²⁵ A skolasztika a merevségét és dogmatizmusát felhánytorgató vádak ellenére az oktatást jól szolgálta: a szövegek figyelmes megértésére, a kérdések szabatos megfogalmazására, a fogalmak pontos kimunkálására és elemzésére, gondos rendszerezésre és fegyelmezett érvelésre nevelt.

A kontinensen az egyház képzési monopóliuma miatt a középkor értelmiségének tehát sokáig az egyházi szolgálatban illetve a királyi udvarokban tevékenykedő *klerikusok* voltak tekinthetők.²⁶ A XII. századig tevékenységük nem differenciálódott, egyszerre voltak írnokok, papok, jogászok és diplomáták. A világi pályán tevékenykedő klerikusok száma e kortól szaporodott meg, s már nem csak a királyi udvarokban láttak el különböző hivatalokat, hanem a kialakuló és megerősödő városokban is. A klerikusok egy része tehát, mivel ismere-

Arisztotelész) szövegei. V.ö.: J. Le Goff: *i.m.*, 99. és köv. oldalak. A jogászok számára egyértelműen a justinianusi "kodifikáció" művei, majd az ehhez fűzött jogtudósi magyarázatok testesítették meg a tekintélyt.

²⁴ Mészáros István szavait idézi Tonk S.: *i.m.*, 104. o.

²⁵ A *disputatio* legmagasabb szintje a *quodlibet* volt: az évente 1-2 alkalommal megtartott olyan vita, amikor a *magister*nek a tárggyal kapcsolatban bármilyen kérdést fe lehetett tenni, s neki ebben a szorongatott helyzetben kellett helyt állni.

²⁶ A következőkben elmondottakra, amennyiben a forrás nincs külön megjelölve, lásd Wieacker, Franz: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*. Göttingen, 1967.; Wesenberg, Gerhard – Wesener, Gunter: *Neuere deutsche Privatrechtsgeschichte im Rahmen der europäischen Rechtsentwicklung*. (4. kiadás) Wien-Köln-Graz, 1985.

teire (írás-olvasás, latin nyelv, számolás) az élet egyre több területén jelentkezett szükséglet, elvilágiasodott. A világi jogi ismeretek jelentőségének megnövekedését, a jog tudományos művelésének önállósulását a középkorban az itáliai városok kereskedő polgárságának megjelenése, a forgalom szükségletei, a világi államnak — elsősorban a császári hatalomnak — az egyház hatalmától való elválassi törekvései támasztották alá. A XII. században újjáéledő jogtudomány és maguk a jogászok a politikai és társadalmi harcok eszközeivé és főszereplőivé váltak.

A római joggal való foglalkozás újjászületését, a római jog tudományának (legisztika) kialakulását és jelentőségének hihetetlen megnövekedését — nem egyedüli, de talán legfontosabb tényezőként — az a körülmény segítette elő, hogy a XII. századtól kezdve az egyeduralomra törő császári hatalom és a legisták, a római joggal foglalkozó és azt oktató tanárok között bizonyos érdekszövetség jött létre. Az érdekközösség a jogtudók és a politika között Barbarossa Frigyes (1152-1190) óta állt fenn. Ő az 1158-as roncagliai birodalmi gyűlésen saját — a pápa hatalmával szembenálló és azt megkérdőjelező — uralmi igényeit megalapozandó a justiniánusi kodifikációból kiolvasható római császári tradíciókra nyúlt vissza. A jogtudók politikai szolgálatai nemcsak az antik közjogi szabályok új jelentőséggel való felruházását jelentették, hanem a római magánjog tudományos művelése előtt is szélesre tárták a kapukat. Frigyes birodalmi törvényeit a négy bolognai doktorral (*quattro doctores*: Martinus, Jacobus, Bulgarus, Hugo) szövegeztette meg. Egyik leghíresebb rendeletében, a — fennebb említett — legrégebb egyetemi törvényben (*Authentica habita* — 1158) az egyetemi tanárokat és különösen a joghallgatókat saját különleges védelme alá vette. A bolognai egyetemet, az európai jogtudomány szülőhelyét császári főiskolának nyilvánította.

Ugyanerre a korra tehető, hogy az egyháziakat, a kánonjog ismerőit (kanonisták) eltiltották a római jog tanulásától, és ezzel különválasztották a két jogterület ismerőit, s ezzel az eddig a jogi állások betöltésében döntő részt kapott egyháziakat kiszorították a világi jogi pályákról. A két tudományág szembeállítása azonban nem volt hosszú távon sikeres.

Az európai jogtudomány fejlődésének kezdőpontja tehát a XII. századra, „a jogászok évszázadára” tehető. A fentebb említett társadalmi és politikai tényezők mellett a középkor sötét századaiban eltűnt Digesta „újrafelfedezése” tette lehetővé a jogi ismeretek reneszánszát. A Digesta VI. századból származó egyetlen hiteles kézírata 1050 körül Pisában került elő, s ennek egyik másolata 1070 táján jelent meg Bolognában.

A Digesta napfényre kerülésével az érdeklődés megnőtt a római jog iránt, s az — 1583 óta *Corpus Iuris Civilis*nek nevezett — teljes justinianusi joganyag a jogi oktatás, valamint a tudományos kutatás tárgya lett. A bolognai egyetem példáját követve — a megnövekedett érdeklődésnek megfelelően — egyre több jogi iskola (egyetem) kezdett el foglalkozni az új ismeretanyag közvetítésével. A középkorban létrejött mintegy 60 európai egyetem jogi karainak alapításakor a

bolognai egyetem tan- és vizsgarendje szolgált mintaként, és ez nagyban hozzájárult egy egységes európai jogászképzés létrejöttéhez.

A módszeres jogi oktatás kezdetben a *Corpus Iuris Civilis* szövegének folytatóságos elemzéséből, magyarázó feldolgozásából illetve értelmezést könnyítő jegyzetekkel való ellátásából (*glosszálás*) állt. A bolognai példát követő tanárok ezzel alkalmassá tették a kazuisztikus római jogot a tudományos és igazságszolgáltatásbeli használatra (Glosszátor-iskola, XII-XIII. század). A glosszátorok tudományos eredményeire alapoztak, de egy új jogászgi gondolkodásmódot és munkastílust alakítottak ki utódaik, az úgynevezett kommentátorok (XIV-XV. század). Az új irány képviselői nem kizárólag a római jogi forrásokkal foglalkoztak, munkáikban az itáliai városok *statútumait* is feldolgozták. Mégis, érdeklődésük középpontjában továbbra is a római jog állt. A glosszátorok felfogásától eltérően a kommentátorok sokkal inkább figyelembe vették a joggyakorlat igényeit, mint elődeik. A kommentátorok, illetve legjelentősebb képviselőik szakértői tevékenységet is végeztek, tehát nem pusztán egy katedra-tudomány művelői voltak.

Az itáliai egyetemek jogi karaira a későközépkor folyamán szinte megszakítás nélkül egész Európából tömegével özönlöttek a hallgatók. Elmondható, hogy a XII. századtól kezdve Nyugat- és Közép-Európa tanult jogászaik ugyanazokkal a jogi alapismeretekkel rendelkeztek. Ezeket az ismereteket — tulajdonképpen a kor skolasztikus tudomány-felfogásával ellentétben, hisz a tanulás, tudomány-művelés céljának ekkoriban az igazság keresését, a tudás örömet tekintették — a gyakorlatban is alkalmazni lehetett. Mégpedig azért, mert Anglia kivételével egyik korabeli európai állam sem rendelkezett valamennyire is teljes jogrendszerrel. A római jogon és a kánonjogon alapuló *ius commune* előtt tehát szinte mindenütt széles alkalmazási lehetőségek nyíltak.

A jogi stúdiumok kezdetektől nyitva álltak a nem nemesi rétegek tagjai számára is, nem csak a polgári Bolognában, hanem a később létrejövő állami, egyházi illetve városi fennhatóság alatt álló egyetemeken is szerte Európában. Származásbeli akadályai tehát nem voltak annak, hogy valaki az ekkoriban 5-10 évet igénybe vevő jogi tanulmányoknak szentelje magát. Sokkal inkább gazdasági korlátai voltak annak, hogy valaki megengedhesse magának a jogtanulást. Csak a gazdag családok gyermekei voltak képesek a tanulmányokkal járó magas költségek megfizetésére: az előadási- és vizsgailletékek, a magas megélhetési költségek és a hihetetlenül magas könyvárak képviselték az adott esetben hosszú utazás költségei mellett a legnagyobb tételeket. A XII. és XIII. században megfigyelhető volt, hogy az egyháziak alsóbb rétegeiből is egyre többen fordultak a jogi stúdiumok felé, bizonyos felemelkedési lehetőséget látva abban. Olyannyira így volt ez, hogy III. Honorius 1219-ben megtiltotta Párizsban a jogoktatást, hogy az egyháziak elvándorlását a jogászgi pályák felé megakadályozza.

A XII-XIV. században Európában kialakult egy „jogászsrend”, amely a mai jogászság elődjének tekinthető és amely a modern jogászgi hivatás legfontosabb

jegyeit is magán hordozta már. Olyan személyek csoportjáról volt szó, akik — függetlenül származásuktól, társadalmi helyzetüktől és a jogszolgáltatáson belül betöltött tisztségüktől vagy feladatuktól — különleges képesítéssel rendelkeztek, amely lehetővé tette számukra, hogy — tágan értelmezve — jogi kérdések megoldásával foglalkozzanak és társadalmi érvényesülésüket ezáltal vívhassák ki. Ezen képesítés és a hivatás megbecsültségének alapja nem volt más, mint a tudós jogok, a római és kánonjog elsajátítása az egyetemi képzés keretein belül. A jogi képzés egész Európában egységesen a bolognai példát követte és elsődlegesen a jogtudomány oktatására és tudományának tovább művelésére jogosító tudományos fokozat (*utriusque iuris doctor*) elérésére irányult, tehát közvetlenül nem a joggyakorlat számára képezte ki a joghallgatókat.

A jogászai képesítéssel rendelkezők Európa legtöbb országában mint zárt társadalmi csoport, mint hivatásrend jelentek meg a későközépkor folyamán. A középkor világméretű megfélemlődésének megfelelően — mely szerint egy-egy társadalmi csoport egy közös védőszent választásával is kifejezte különállását a társadalom többi csoportjától — a jogászoknak (egész Európában egységesen) Szent Ivo személyében védőszentjük is volt, akinek alakjában egyesültek mindazok az erkölcsi elvárások, melyeket a hivatásrend tagjainak magukévá kellett tenniük. Az életben jogászként, egyházi bíróként tevékenykedő, a szegények és a gyengék pártfogójaként számon tartott védőszent ugyanakkor a jogászok által betölteni vágyott társadalmi funkció jelképeként is szerepet kapott az európai jogászai öntudat kialakításában.²⁷

A jogászai tanulmányok, az általuk elért tudományos fokozat, a doktori cím jelentős felemelkedési lehetőséget kínált a társadalmi ranglétrán mind a középkorban, mind az újkor jelentős részében. A jogtudók, a jogvégzettek kezdetektől a nemesekkel egyenrangúaknak tekintették magukat, Azo, az egyik legjelentősebb kommentátor szerint a jogtudomány szolgálata nemesít. A jogászok az egyetemet végzettek rangsorában kezdetektől az első helyet vindikálták maguknak a teológusokkal, medicusokkal és artistákkal (a filozófiai fakultást elvégzettekkel) szemben. A jogvégzettek azon igényét, hogy tudásuk őket a nemességgel egy sorba emeli, több helyen is elismerték Európában, s a korban oly fontos ranglistákba közvetlenül a nemesek után, az alsóbb rendek élén vették fel őket. Ellentétben azonban a nemesi ranggal a tudás által kivívott rendi állás csak az adott személyre, az általa betöltött hivatalra vonatkozott, nem volt átörökíthető.

²⁷ Ivo Helori (1253-1303) a jogászok védőszentje, aki bíróként legendás igazságosságával, ügyvédként a szegények önfeláldozó pártfogásával — maga fizette a szegények perköltségeit — már életében nagy tekintélyt szerzett magának. Nagy szegénységben halt meg, de röviddel halála után 1347-ben szentté avatták. A középkor folyamán Szt. Ivo segítségül hívása a bűnösök számára a lassú (egy év és egy napon belüli) halált jelentette. Kápolnáiban több helyen periratokat lehet látni tömegével a falakra akasztva, melyeket a hálás segítségkérők ajánlottak fel a szentnek. Több egyetem jogi karának védőszentje is volt, kultuszát a XVIII. század végéig ápolták. Vö.: *Handwörterbuch der Deutschen Rechtsgeschichte*. Berlin, 1978. II. 511.h.

A jogászok társadalmi tekintélyét elsősorban azonban tudásuk tekintélye alapozta meg. Olyan tudás volt ez, amely csak a szakember számára volt hozzáférhető. A római és a kánonjog tudása ebben korban uralmi tényező volt, hatalmat biztosított birtokosának. Amennyiben tehát ezt a szaktudást a társadalom, az uralkodó osztályok tagjai igényelték — és egyre nagyobb mértékben igényelték az idők folyamán — ez növelte a jogászok társadalmi megbecsültségét és tekintélyét is.

Viszonylag korán, már a későközépkorban kialakult azon elvárások katalógusa, amelyek általában a jogászok képzettségével és a hivatás gyakorlásával kapcsolatos erkölcsi követelményeket vette sorra: személyes szabadság és függetlenség, érdemteljesség, szorgalom és hűség, megvesztegethetetlenség, jogászai képzettség, hivatali eskü, a törvények tisztelete és védelme, tárgyilagosság és összeszedettség, a jogi ügyek gyors elintézésére való törekvés és végül az általa megkárosítottakkal szembeni helytállási kötelezettség voltak ezek.

A tudományos alapokra helyezett jogászképzés és a jogászai tevékenységek differenciálódása a későközépkorban két jelentős következménnyel járt. Először is a jogászok által ellátott tisztségek szakmaibbakká váltak, abban az értelemben, hogy az adott tisztséget most már a végzett tevékenység és nem a feudális hierarchiában betöltött helye jellemezte a leginkább. A jogászai feladatkörök részben függetlenek lettek a rendi illetve feudális kötöttségektől. Nem feltétlenül a jelölt rendi állásától függött, hogy megkapja-e az adott tisztséget vagy sem.

A másik tényező, amit ki kell emelnünk, hogy egyre inkább szakismereteket követeltek meg az adott jogászai tisztségekre pályázóktól. Szerke Európában kialakult a gyakorlat, hogy egyes tisztségek betöltéséhez jogi végzettséget követeltek meg. Legkorábban az egyes városi tisztségeknél, majd az egyházi bíráskodás területén jelentkezett ez az igény. A XVI. századra a kontinens legtöbb államában végleg kialakult a feladatoknak, tisztségeknek, hivataloknak az a köre, amelyet csak egyetemi jogvégzettséggel rendelkezők tölthettek be.²⁸

A XVI. századra kikristályosodott a jogászai tevékenységi köröknek az a széles skálája, amely a modern jogászai hivatásképpel szoros párhuzamokat mutat. Az egyetemet végzett jogászok elfoglalták az egyházi és városi bírói állásokat, valamint a királyi udvari bíróságokat. Jogi ügyekben *advocatus*ként tanácsokat adtak az uralkodóknak, városoknak, ritkábban magánszemélyeknek. Jegyzőként a kezükbe vették az oklevelezési gyakorlatot Európa-szerre. A világi és egyházi hatalmasságok és a városok mellett végzett tanácsadói tevékenységük tekinthető egyrészt a mai értelemben vett jogtanácsosi munkának, másrészt azonban közigazgatási feladatok ellátását is jelentette. Ehhez járulhatott még a politikai tanácsadói szerepköre is.²⁹

²⁸ Horn, Norbert: *Soziale Stellung und Funktion der Berufsjuristen in der Frühzeit der europäischen Rechtswissenschaft*. In: Sozialwissenschaften im Studium des Rechts. IV. Rechtsgeschichte. Hg. G. Dilcher – N. Horn, München, 1978, 135. o.

²⁹ Horn: *i.m.*, 136. o.

Amennyiben az egyes jogász feladatkörök speciális funkcióitól eltekintünk, megállapítható, hogy — a XII. századtól mindig nagyobb jelentőséget nyerve — a hivatásos jogászok az újkor hajnalán három jelentős társadalmi funkciót tölthettek be. (Ezek a társadalmi funkciók több szempontból is párhuzamba állíthatók a jogászság modern társadalomban betöltött szerepével):

(a) A jogászok a politikai hatalom támaszaiként léptek fel. A politikai viszonyok eljogiasításával, a politikai játékszabályok jogszabályokká alakításával hozzájárultak a politikai rendszerek stabilitásához is. A jogászok a római jog fogalomkészletére támaszkodva elméletileg igazolták bizonyos politikai rendszerek, uralmi formák létjogosultságát, ugyanakkor tényleges tevékenységükkel, tudásukkal szolgálták ezeket a rendszereket, s jogilag legitimálták bizonyos politikai aktusokat.³⁰

A többszáz évvel korábban keletkezett jogi szövegekkel foglalkozó, azokat elemző és elsajátító, s az élettől látszólag távol álló jogászok tehát döntő szerepet játszottak az állami és jogélet racionalizálásában a középkor végén. Ez a befolyás döntően az ekkorra megszilárdult és egész Európában elterjedt formális jogi technikának volt köszönhető. A tényállások logikai elemzése és az ettől nem elválasztható érvelési- és vitastílus szakszerűbbé tette a közügyek intézését és visszaszorította az addig jellemző irracionális, indulati alapon történő politikálást.³¹

(b) A tanult jogászok a római jog kifinomult rendszerének felhasználásával hozzájárultak a társadalom életének átformálásához, újjászervezéséhez, magasabb szintre emeléséhez. A közösségi élet szervezettségének (új közigazgatás, tisztségek), a jogszolgáltatásnak (eljárásjog), a vagyoni- és forgalmi viszonyoknak az átalakítása, magasabb szintre helyezése elképzelhetetlen lett volna a római jogban rejlő lehetőségeket ismerő és azt kibontani képes jogászok nélkül. A római jogból ismert államszervezeti elvek jelentős szerepet játszottak több állam, illetve város-közösség alkotmányfejlődésében. A tudós jogokat ismerő jogászok még olyan jogterületek tudományosabbá tételében is részt vettek, melyeknek nem voltak római jogi alapjai. A kereskedelmi jog szokásjogi, a középkor folyamán kialakult szabályait pl. a tudós jogok elvein keresztül rendszerezték, értelmezték, tették egész Európában alkalmazhatóvá.

(c) A tudós jogok ismerete kiszélesítette a társadalom tagjai között jelentkező konfliktusok megoldási lehetőségeit. A társadalmi- és közélet mindinkább eljogiasult, mindinkább jogszabályok által irányítottá vált, amit az írásban elérhető jogszabályok számának megnövekedése és az írásbeliség térnyerése a jogéletben is bizonyított. A római és kánonjog jogtechnikai fejlettsége és erkölcsi tekintélye, a tudós jogok európai közismertsége nagy tekintélyt biztosított a vitás ügyek eldöntésében a tanult jogászoknak, keletkeztek légyen ezen a viták akár városok, feudális urak, akár uralkodók között. A tudós jogok tekintélye

³⁰ Horn: *i.m.*, 141-142. o.

³¹ Wieacker: *i.m.*, 93-94., 131. o.

nagyban hozzájárult bizonyos politikai konfliktusok semlegesítéséhez is. A legisztika legnagyobb teljesítményének — s egyúttal az európai jogászság szempontjából is a legfontosabb tényezőnek — azonban a nemzetközi árucserajognak a kialakítása tekinthető: a római jog ebben a tekintetben a másodlagosan (de a jogügyletekből keletkező vitákkal foglalkozó jogászok ismereteit tekintve elsődlegesen) érvényesülő európai közös jog (*ius commune*) szerepét töltötte be. Ezen *ius commune* tekintélye, racionalitása biztos alapokon álló megbecsülést biztosított az ezt ismerő jogászoknak, a jogászok pedig, mint társadalmi csoport, maguk is biztosítékát jelentették annak, hogy a *ius commune* tekintélye és racionalitása fennmaradt.³²

Az európai egyetemeken oktatott *ius commune* átvétele, recepciója az egyes európai államokban nem kizárólag a római és kánoni jog anyagi szabályainak és jogintézményeinek átvételét jelentette, hanem egy hosszúlefutású kultúrtörténeti és szociológiai folyamat volt. Ennek a területenként eltérő időpontokban lejátszódó, de összeurópainak tekintett processzusnak a lényege a jogéletnek, a jog művelésének tudományossá válása, vagyis a jogi, politikai kérdéseknek a korabeli tudomány, elsősorban a skolasztikus jogtudomány segítségével való megoldása, a közélet racionalizálása. Ez azonban elképzelhetetlen a kor tudományos műhelyeiben, az egyetemeken — eleinte a Bolognában kialakult egységes, majd differenciálódó módszer alapján — kiképzett jogászok, a tudós jogászok nélkül. Leegyszerűsítve tehát azt mondhatjuk, hogy az Európa egyetemein a — tudós jogokban — ismereteket szerzett jogvégezettek előbb politikai, majd gyakorlati jogéletbeli alkalmaztatása és szerepvállalása előfeltétele illetve bizonyítéka a *ius commune* beszívárgásának az egyes társadalmak jogéletébe.³³

A képzett jogászok iránti igény az újkor első századaiban sem csökkent Európában. Az átalakuló, a korábbi hűbéri függőségre épülő uralmi rendszerek egyre inkább átalakultak és képzett szakemberekre épülő közigazgatássá váltak a legfejlettebb országokban. A modernebbé, szakszerűbbé váló hivatali rendszer a XVI-XVII. században újabb feladatköröket is átvett (adóigazgatás, gazdaságpolitika), amely a képzett hivatalnokok iránti igényt tovább növelte. A hivatalnokigény nagy részét továbbra is a tradicionális egyetemi jogi oktatásból kikerülő jogászokkal fedezték, hiszen a speciális és rendszeres hivatalnok-szakképzés csak a XVIII. században jelent meg néhány országban.

A tanult jogászokra természetesen az igazságszolgáltatásnak is szüksége volt. Ekkortól jellemző, hogy a felsőbbíróságokon egyre több helyen megkövetelik a tudományos fokozattal lezárt jogi stúdiumokat.³⁴ A tanult jogászok megjelenése a bíróságokon jelentős repedést idézett elő a rendi társadalom építményén. Mindaddig elvként uralkodott, hogy egy adott rend tagja felett csak rendtársai,

³² Horn: *i.m.*, 139. o.

³³ Coing, Helmut: *Europäisches Privatrecht. I. Aelteres gemeines Recht (1500 bis 1800)* München, 1985, 12-13. o.

³⁴ Prahl, Hans-Werner: *Sozialgeschichte des Hochschulwesens*. München, 1978., 136-7. o.

vagy esetleg a felette állók ítéelkezhettek. A XVI. századtól kezdve Nyugat-Európában megváltozott a helyzet: egy jogvégzett polgárfi tagja lehetett a nemesek felett ítéelkező bíróságnak is. Legkésőbb a francia forradalom után az európai államok közigazgatásából, igazságszolgáltatásából eltűntek a korábbi honorációr tisztségviselők. A jogászok monopolizálták az igazságszolgáltatást és részben a közigazgatást is.³⁵

Az újkor folyamán szigorú rendi szabályok kezdtek uralkodni a jogászok között is. Az uralkodóktól kapott privilégiumok, a jogi jellegű feladatkörökbe (lehettek azok államiak, vagy az ún. szabad jogászi hivatások is) és ezzel a rendbe kerülés feltételeinek állandó szigorodása egész Európában hozzájárult ahhoz, hogy egy jogi-hivatali arisztokrácia alakult ki, mely magának monopolizálta a bíróságokat, a jogi karokat, a tanácsosi kollégiumokat és a közigazgatást. A jogászok ily módon megszilárduló rendje jellemző módon az eredeti nemesség felé közeledett.

A XVIII. század közepétől azonban ez a rendileg értelmezett jogásztársadalom válságba kerül. Ekkortól a jogi stúdium és hivatal már nem volt rendi privilégiumnak tekinthető. Az eddig az igazságszolgáltatásban és közigazgatásban uralkodó rendi alapokon nyugvó patronázs-rendszert a felvilágosodó állam megszüntette. A hivatalnoki állások betöltésénél vizsgaelőírások jelentek meg, csaknem minden fejlett államban átalakult a hivatalnokképzés rendszere. A szabad jogászi pályáknál is a hivatásbeli szaktudás és rátermettség, a professzionális verseny vált jellemzővé ekkortól. Ezt igazolta az ügyvéd és megbízója helyzetének a megváltozása, a szigorú magatartási szabályok előírása. Az új szemléletű jogászság ezen önnevelő fejlődése a XIX. század elején zárult le, s ekkortól beszélhetünk a modern jogászi szakmák megjelenéséről is.³⁶ Érdekes módon ez a folyamat egybeesett a nagy magánjogi kodifikációk megjelenésével.

A jogoktatás korábbi európai egységessége az 1500 és 1700 közötti időszakban a múlté lett. Az új vallási, politikai és tudományos behatások területenként másként hatottak az oktatásra és azon belül a jogoktatásra. Új tudományos központok alakultak ki (Németalföld, majd Poroszország). A jogi oktatás képe változatosabbá vált, bár az oktatás közös alapját továbbra is a *ius commune* képezte. Az 1500 és 1750 közötti korszak általában is a tudományos gondolkodás átalakulását jelentette, s így volt ez a jogi oktatásban is. Új jogtudományi módszerek alakultak ki ezen időszak alatt: a skolasztikus jogtudományt a humanista, ez utóbbit a rendszertani felfogás váltotta fel. A jogi oktatás ezen tudományos változások miatt már nem volt olyan egységes, mint a középkorban. A legkülönbözőbb tendenciák uralkodtak, egymástól területileg és időben is eltérve. Nemcsak országoként, de egyetemről-egyetemre változott az oktatás felépíté-

³⁵ Rehinder, Manfred: *Einführung in die Rechtswissenschaft*. (7. kiadás) Berlin, 1991, 211. o.

³⁶ Ranieri, Filippo: *Vom Stand zum Beruf. Die Professionalisierung des Juristenstandes als Forschungsaufgabe der europäischen Rechtsgeschichte der Neuzeit*. In: *Ius Commune* 13. Frankfurt am Main, 1985., 96-99.

se, még ha a tárgyalandó anyag, a *ius commune* magánjoga nagyjában-egészében mindenütt ugyanaz is volt. Mindenképpen fennmaradt azonban a jogoktatásban egy általános tendencia, mely az egész kontinensen egységesnek volt tekinthető.³⁷

A jogi tanulmányok súlypontja Európa-szerte áthelyeződött a kánonjogról a civiljogra, a *ius commune* gyakorlati alkalmazására. A közös jog tudománya, különösen a XVII. század empirizmusának hatására kénytelen volt elvetni a korábban uralkodó, a szent és sérthetetlen tekintélyű jogkönyveket interpretáló, azok tételeit időtlenül örökérvényűnek tekintő és a jogi problémák megoldásánál abból kiinduló, kazuisztikus „bolognai jogtudományt” (*mos italicus*). A kialakuló új módszer az egyes jogesetből indult ki. Az adott jogesetet jogilag értékelté és rendszertanilag elhelyezte, s az így megállapított alkalmazandó jogszabály alapján kísérte meg megoldani. A rendkívül sokszintű joganyag rendszerbe foglalása, az alkalmazandó pozitív jog megállapítása és a gyakorlat számára való érthető közvetítése lett az új magánjogtudomány, az *usus modernus pandectarum* fő törekvése. Kialakult a *ius commune* pozitív dogmatikája, mely egész Európában a magánjogi joggyakorlatot tartotta szem előtt.³⁸ A XVII-XVIII. század folyamán a magánjog mellé új tantárgyak sorakoztak fel: így elsősorban a közjog (*ius publicum*), a népek joga (*ius gentium*), a mindenkori egyetem székhelye szerinti hazai magánjog (*ius patriae*), a természetjog (*ius naturalé*), majd a kameralisztikus közigazgatás-tudomány.

A jogoktatás — bár módszerében gyakran eltéréseket mutatott — a magánjogtudomány európai egységességének megfelelően a XVIII. század végéig egész Európában konvertálható ismereteket adott a joghallgatóknak. A XVI-XVIII. században a kortársak szemében egyébként nem volt feltétlenül szükséges befejezett jogi stúdium ahhoz, hogy valaki egyes jogász feladatokat láthasson el. Az egyetemi tanulmány nem volt hátrány, de a szakmai tevékenységre való előkészítés sokkal inkább a bíróságokon és az ügyvédi irodákban folyt. Az európai jogászságnak csak töredéke szerzett ebben a korban tudományos fokozatot. A jogi stúdium illetve a megszerzett fokozat sokkal inkább egy társadalmi szükségszerűség volt bizonyos csoportok tagjai számára, s elsődlegesen társadalmi beugrót jelentett, a személy nobilitását jelezte.

Néhány európai államra megállapítható, hogy a későközépkor és a korai újkor jogi feladatainak ellátói főleg a polgári körökből származtak, akik számára a stúdium és a szerzett tudás által elnyerhető hivatali pozíció a társadalmi fel-emelkedést jelentette. Ez összerurópai jelenség volt. Azonban a nemesség tagjai is — az állam irányításában betöltött privilegizált szerepüket megőrzendő — a jogtanulás felé fordultak. A XVII-XVIII. században a jogtanulás egyértelműen a

³⁷ Coing, Helmut: *Die juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm*. In: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte II. München, 1977, 3., 29-30. o.

³⁸ Hammerstein: *Jurisprudenz und Historie in Halle*. In: *Zentrum der Aufklärung* I. Halle. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung 15. Heidelberg, 1989, 240-242. o.

legattraktívabb, legtöbb lehetőséget kínáló stúdiumnak volt tekinthető. A XVIII. század második felében a jogi stúdium elveszítette ezen „beugró”, kezdeti előnyt adó jellegét. A jogi tanulmányok önértéke ekkor lényegében megváltozott, s aki ezután jogot tanult, az valóban valamely jogász hivatás későbbi folytatását tervezve tette azt.³⁹

Az eddig kifejtetteket összegezve megállapíthatjuk, hogy a középkori és korai újkorai egyetemi jogtudomány, az ún. *ius commune* tudománya révén a nyugat- és közép-európai államokban egy egységes jogtudomány uralkodott és — Anglia kivételével — egy csaknem egységesen formálódott jogászrend létezett. A *ius commune* tekintélye a jogtudomány és nem az állami törvények tekintélyén nyugodott.

A XIX. századtól kezdve azonban a jog — és a korábbiaktól leginkább eltérően a magánjog — alakításában az állami törvényhozások léptek előtérbe. A felvilágosodás racionális társadalmi rendet követelő eszméinek megfelelően a törvényhozásnak kellett a jog alakításában a legfontosabb tényezővé válnia. A felvilágosodás törekvése továbbá az volt, hogy minden jogszabályt egy összefoglaló törvényműből ismerhessenek meg a polgárok. Ezzel a kodifikáció gondolata vált az egyes államok jogpolitikájának vezető eszméjévé. A felvilágosodás mellett a nemzeti jogrendszerek kialakulása felé hatott a nemzetállam és a nemzeti kultúra eszméjének XIX. századi uralomra jutása is. Ezzel a közös európai jog, elsősorban a magánjog egységessége megszűnt. A *ius commune* nemzetileg meghatározott különböző jogterületekre esett szét.

Ez a változás természetesen a jogtudomány fejlődésére is kihatott. A jogtudomány feladata ezentúl a hatályos jog kifejtése — s csak szűk körben a fejlesztése —, valamint az új jogász nemzedékek kinevelése lett. A jog tudományos művelése és a jogászképzés a mindenkori nemzeti hatályos jog — az egyre inkább jogterületekre specializálódó hatályos jog — uralma alá került. A jogtudomány is nacionalizálódott, a nemzeti jogterületek határai közé szorult. Hasonló fejlődésre kényszerült a jogoktatás is. A XIX. század folyamán a német pandektisztika — annak ellenére, hogy európai (olasz, magyar) hatása tagadhatatlan, a német jelző itt is kiemeltnek tekintendő — utóvédharcai ellenére a *ius commune* kihalt. Ezek után már csak az egyes államok jogai léteztek.

Természetesen a közös tradíció nem ment feledésbe, nem tűnt el nyomtalanul. A XIX. század folyamán az egyes európai nemzetállamok ugyanazon jogpolitikai feladatok, ugyanazon társadalmi és gazdasági problémák előtt álltak. A problémákat nemzeti keretek között, kodifikációkkal vagy egyedi törvényekkel, néhol bírói jogfejlesztéssel oldották meg, figyelemmel kísérve azonban a környező államok hasonló irányban szerzett tapasztalatait. Az új társadalmi problémák megoldása érdekében (kereskedelmi-, társasági-, szerzői jog, nemzetközi magánjog stb. terén) egy nemzetek feletti tudományos eszmecsere jött létre,

³⁹ Ranieri: *l.m.*, 92-93. o.

míg a hagyományos magánjogi jogterületek a mindenkori nemzeti törvényhozás keretei között maradtak.

A közös jog elvesztésének hatására kezdett kialakulni a XIX. században a *jogösszehasonlítás*, mint tudományos törekvés. Elsősorban olyan jogterületek kerültek a jogösszehasonlítás érdeklődésének középpontjába, melyek nem tartoztak a *ius commune* tradicionális szabályozási körébe. Ugyanakkor már nem csak a kontinentális, hanem az angol és amerikai jogfejlődés is kutatás tárgya lett szerte Európában. Mint említettük, a jogoktatás tárgya is a nemzeti jog lett, a közös tradíciók csak a jogtörténet oktatásában kaptak némi szerepet. De a XIX. század vége óta a jogtörténet — hangsúllyal a római jog és a középkori jogok, vagyis a *ius commune* — oktatása is egyre inkább kiszorult az európai egyetemek tanrendjéből.⁴⁰ A jogoktatás szervezeti keretei is országonként különbözők lettek. Eltérő előfeltételek, tanrendek, tanulmányi idő, nem konvertálható diplomák jellemezték és jellemzik még ma is az európai államok jogoktatását.

A MAGYAR JOGÁSZSÁG ÉS JOGÁSZKÉPZÉS FEJLŐDÉSE

A magyar jogélet és „jogászság” fejlődése már rövidebb idővel az államalapítás után ugyanazokat a jellemzőket mutatta, mint amelyeket az európai fejlődés vázlatánál megismertünk.⁴¹ Az államszervezetnek az első Árpádok alatti központosítása magával hozta a speciális ismeretekkel rendelkező szakemberek megjelenését. A XII. század elejétől az országos főméltóságok és hiteles helyek irodáiban korszerűen művelt klerikus diákság látta el az írásbeliséggel kapcsolatos feladatokat. Ezt az tette lehetővé, hogy a hazai *magisterek* iskoláiból, elsősorban a káptalani iskolákból egyre több *artes* műveltségű klerikus került ki. A káptalani iskolákban a retorika keretében elemi jogi ismereteket is kaptak az írástudók. A hazai fejlődés a XIII. századra termelte ki azt a képzett *klerikus réteget*, amelyből a jogtudó értelmiség kiszakadhatott. A hazai írás- és jogtudó réteg már ekkor szétvált egy tudósabb, egyetemet végzett doktori rétegre, és a kancelláriákban, kolostori iskolákban, bíróságok mellett a gyakorlatban kiképzett hazai deákrétegre. Ez a szétválási tendencia a XIV-XV. században is erősödött, a három magyarországi egyetemalapítási kísérlet ellenére.

A jogászképzésben tehát már Árpád- illetve a korai vegyes-házi királyok alatt kialakult egy kettős tradíció. A szerencsésebbek külföldi egyetemeken tanulhattak, a glosszátorok és kommentátorok tanaival ismerkedhettek meg. A túlnyo-

⁴⁰ Az ezen alponban eddig kifejtettekre lásd Coing, Helmut: *Europäisches Privatrecht. II. 19. Jahrhundert. Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern.* München, 1989., 1-3. és 24-28. o.

⁴¹ Az alábbiakra lásd Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest, 1971. Uő.: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Budapest, 1972. Uő.: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526.* In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 49. 1963.

mó többség viszont a hazai szokásjogban nyert kiképzést a hazai, elsősorban egyházi iskolákban. A hazai képzés azonban nem maradt meg csak ezen keretek között. Az állam és az egyház sok kérdésben ellentétes érdekei a jogilag képzett személyek iránti igény tekintetében megegyeztek. Ez a közös érdek egy saját, magyar egyetem alapítását tette szükségessé, amelyre a középkor folyamán három kísérlet is történt (Pécs 1367, Óbuda 1389-90, Pozsony 1467).

Ha a központi szervek hivatásszerűen joggal foglalkozó tagjai tevékenységét vizsgáljuk, a Mohács előtti jogászságunkról összefoglalóan azt mondhatjuk el, hogy a központi szervek szervezeti kettősségével (kancellária: „közigazgatás”, diplomácia; kúria: igazságszolgáltatás) szinte teljesen egybeesett a „doktorok” és „praktikusok” jogászi rétegének európai távlatú megkülönböztetése. A kancellária a politikus, diplomata egyházi tudósok, a „doktorok” kezében volt, míg a bírák és bíróságédek inkább a gyakorlati jogászok, a világi „praktikusok” közül kerültek ki. Ezen két réteg nemcsak tevékenységi és hatókörében, hanem képzettségében, javadalmazottságában, karrierjében is eltért egymástól. Ugyanakkor a legfontosabb eltérés a szokásjog alakításában játszott szerepükben volt. A kúria nem egyetemes jogrendszereken nevelődött „praktikusainak” lehet tulajdonítani a középkori magyar szokásjog ismeretét, alkalmazását és alakítását. Ez a magyarázata annak is, hogy nálunk nem került sor a római jog teljes befogadására, „a kánonjog pedig csak az egyházi bíróságok gyakorlatában, a XIV. század végétől szűkülő körben érvényesült.”⁴² Tehát elmondható, hogy akik a középkorban a döntő jelentőségű szokásjogot formálták, nem ismerték az egyetemes jogrendszereket, akik pedig ismerték ezeket — mert az egyetemeken tanulták —, nem kaptak szerepet a „*consuetudo iudicaria*” kialakításában. Még ha a tagadás nem is ennyire egyértelmű, nagy vonalakban mindenképpen igaz.

A jogászok között a tanultságnak valószínűleg nagyobb a szerepe Mohács után is, mint pl. az orvosoknál, de éppen az országos méltóságot viselőknél volt rendszeres a képzetlenség: a nádor, a horvát bán, a tárnokmester és az országbíró (a négy bírói joghatóság) a XVIII. századig általában nem rendelkezett jogász-képesítéssel. A XVII. századtól azt mondhatjuk, hogy a magyar tanulási lehetőségek között gyakorlatilag jogásznak kell tekintenünk minden nemest, aki iskolázott és a birtokigazgatásban, a törvényszékek előtt, a kancelláriákban, vagy a politikában használható volt. Erre korszakra alkalmazhatjuk tehát először azt a történelmünk során többször felbukkanó tételt, mely szerint a magyar „*jogász nemzet*”.

A kora újkor magyar „hivatalnokai” elsősorban a tekintély vagy patrónusuk kedvéért, és nem a javadalmazásért dolgoztak. A társadalmi előrejutást tekintve mindenképpen előnyös lehetett a hivatalnokoskodás. Hivatali elfoglaltságuk rendkívül rendszertelen volt. A hivattal vagy méltósággal rendelkező „jogászok” mellett a XVII. században már népes volt az önálló ügyvédek, valamint az ismeretlen végzettségű, de a törvényben jártas személyek csoportja. Azonban a

⁴² Bónis: *A jogtudó értelmiség Magyarországon*, 13. o.

jogi szakképzettségűek aránya a tényleges szükséglethez képest csakúgy mint korábban, ekkor sem volt kielégítő. A török kiűzése utáni gazdasági tevékenység bővülése és differenciálódása, az államapparátus megnövekvő központi feladatainak ellátása, a polgárok személyes ügyeinek intézése ugyanakkor a jogi képzettség iránt fokozottabb igényt támasztottak. Az elméletileg képzett és a gyakorlati munkára alkalmas hivatalnoki kar, a bírák, az ügyvédek képzését új alapokra kellett helyezni.

A vármegyei tisztkar az ingyen, a megbecsülésért dolgozó birtokos nemességéből került ki, az országos hivatalokban viszont, mely a XVIII. században szintén a nemesség számára volt fenntartva, már más szellem uralkodott. Ezen hivatalok teljes odaadást, magasabb műveltséget igényeltek, ugyanakkor birtoktalan nemesek is vállalhatták, mert jól javadalmazottak voltak, nyugdíjjal jártak. Ezen országos hivatalokból nőtt ki a későbbi hivatalnok osztály.⁴³

A magyar jogtudó értelmiség egyik legjelentősebb rétegét az országos hivatalokban és a vármegyei szolgálatban tevékenykedő birtokos nemesek mellett a XVIII. században is a szabadfoglalkozású ügyvédek képezték. A jogász szakmák ellátását lehetővé tevő képesítési szabályok is először az ügyvédekkel kapcsolatban jelentek meg. 1769-ben, majd 1804-ben jogszabályok írták elő, hogy milyen tanulmányi- és vizsgakövetelmények teljesítésével válhat valaki ügyvédé. (A hivatalnokokra vonatkozó képesítési szabályok II. József uralkodása alatt öltöttek formát.)

A XVII. és XVIII. század fordulóján, a XVIII. század közepéig a hazai jogi képzés intézményeinek szervezeti felépítése kezdetleges volt, kontúrjai gyakran változtak. A jogászképzéssel foglalkozó intézetek anyagi eszközei elenyészők voltak, mind oktatói, mind hallgatói létszámuk alacsony volt. Az ismeretek elterjesztésének-elsajátításának fő forrása a *gyakorlati tevékenység* a jogalkalmazásban való közreműködés, nem pedig az iskolaszerű oktatás volt. A különféle tanintézetekben (kollégiumokban) létrehozott *juris catedrák* (jogi tanszékek) sem az átfogó, sem az alapos jogi műveltséget nem biztosíthatták. Az önálló, kizárólag jogi oktatás céljára alapított jogliceumokat csak a XVIII. század második harmadától kezdték megszervezni.⁴⁴

A tudományos képzés európai mércékhez leginkább hasonló hazai lehetősége az egyetemi jogoktatás volt. A nagyszombati egyetem jogi kara 1667 január 2-án nyílt meg.⁴⁵ Már az egyetem alapításánál nyilvánvaló volt a tanterv gyakorlati irányultsága. Az alapítók nem utánózták teljesen a külföldi, főleg a bécsi mintát, hanem a hazai jogélet szükségleteit vették figyelembe. A kar négy tanára közül kettő a hazai jogot ismertette, sőt az egyik tanszék feladata a gyakorlat

⁴³ Vö. Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976., 67-75. o.

⁴⁴ Pecze Ferenc: *Az első magyarországi jogakadémiák alapítása és a tananyag-korszerűsítés a XVIII-XIX. századfordulón*. In: *Jogtudományi Közlöny* 1968/3., 143-151. o.

⁴⁵ A jogi kar történetére lásd Eckhart Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667-1935*. Budapest, 1936.; Hamza Gábor: *A hazai jogászképzés történetéhez*. In: *Magyar Jog* 1986., 21-26. o.

ismertetése volt. Egy-egy tanszéke volt a római és a kánonjognak is. A magyar jogi karon tehát a felvilágosult abszolutista reformokig ötvöződött a jogoktatás kettős tradíciója, a tudós jogokon alapuló elméleti-tudományos képzés és a gyakorlat-központúság. Ebben a tekintetben a magyar egyetem megelőzte csaknem valamennyi európai intézményét. Bár az egyetemen tanult jogászok továbbra is a joggal foglalkozók kisebb részét tették ki, de ez nem csökkent a kar jelentőségét. A jogi karon a hallgatók rendszeres és elmélyült ismereteket kaptak, s az egyetem mindenképpen jelentősen hozzájárult a magyar jogtudomány fejlődéséhez.

Az egyetem a felvilágosult abszolutizmus eszméinek megfelelően *állami intézménnyé* vált. A Habsburg dinasztia érdekében állt, hogy a magyar jogi kart is politikai céljainak segítőjévé tegye. A kar kifejezetten a központi hatalom eszközévé kezdett válni a magyar rendekkel vívott politikai harcban. Egy 1760. november 3-án kiadott rendelet (a bécsi kar megreformálása után) a nagyszombati karnak is kötelezettségévé tette, hogy olyan tárgyakat oktasson, melyek az állam igazgatását, az államot szolgáló hivatalnokok képzését célozzák. A felvilágosult reformokat az 1775-ben kiadott „*Planum iuridicae facultatis*” fejezte be új szervezeti, tanulmányi és vizsga szabályzatot adva a karnak. Szinte egybeesett ezzel az egész egyetemnek Budára való áthelyezése.

A *Ratio Educationis* (1777) a gyakorlati szakemberek, köztük a jogtudással rendelkező hivatalnokok képzése érdekében az egyetem mellé felállított királyi akadémiákon (Nagyszombat, Győr, Nagyvárad, Kassa, Zágráb) szervezte meg a felsőfokú jogi oktatást. A királyi jogakadémiák mellé a XVIII. század második felétől felsorakoztak az egyházi jogakadémiák is. A kezdetben a protestáns főiskolákon a bölcsészeti kurzusok mellett szervezett jogi tanszékek Eperjesen, Sárospatakon, Debrecenben jogakadémiákká épültek ki. Jogakadémiává lett később a XVIII. század közepén Egerben alakult *Foglareanum*, és a XIX. század elején létrejött pécsi akadémia is. Az egyetem és az akadémiák jogi oktatása közti különbséget a *Ratio Educationis* pusztán abban látta, hogy míg az egyetem feladata a tudomány ápolása (amellett, hogy csak itt lehetett jogi doktori címet szerezni), addig az akadémiák a gyakorlati (igazgatási és igazságszolgáltatási) pályára készítik elő.⁴⁶

A jogi tudást az akadémiai vagy egyetemi iskolázás mellett az ún. *patvária* tette teljessé. Itt — ideális esetben — az egyetemi vagy az akadémiai tanulmányok lezárása után az ügyiratok másolása során szerezték meg a fiatalok a gyakorlati jogi ismereteket. Az általában kétesztendő patvaristáskodás után a királyi táblához kerültek, s *jurátusnak* neveztettek. Itt a tulajdonképpeni igazságszolgáltatást ismerhették meg. Csak ezután kezdhetett a fiatal jogász ügyvédi gyakorlatot, vagy léphetett vármegyei szolgálatba. Ez volt a korabeli nemesi ifjúság iskolai pályafutása azok esetében is, akik nem készültek jogi pályára. A vallási

⁴⁶ Csizmadia Andor: *A magyar jogi felsőoktatás fejlődése*. In: *Felsőoktatási szemle* 1969/10., 578. o.

megkülönböztetés hosszantartó hatását mutatja, hogy 1782-ig a királyi táblán protestáns vallású nem lehetett jurátus.⁴⁷

A nyugati kultúrához való felzárkózás és az azzal való lépéstartás felmérhetetlenül jelentős eszköze a kora újkor folyamán is a külföldi egyetemjárás volt. A XVI-XVIII. század folyamán külföldi egyetemen megfordult magyarországi hallgatók ezrei között szép számmal voltak joghallgatók is, bár vitathatatlan, hogy a *peregrinusok* túlnyomó többségét a hazai egyetemmel nem rendelkező protestáns teológusok és bölcsészek (tanárok) tették ki. A XVI-XVII. században a joghallgatók a külföldön jártak két-két és fél, a XVIII. században azonban már tíz százalékát tették ki. A körülbelül 800 kora újkorban külföldön tanult joghallgató sorában találhatunk későbbi főméltóságot, ügyvédet, vármegyei tiszttviselőt, de városi hivatalnokot is. Az, hogy csak mintegy egytizedük fejezte be tanulmányait doktori címmel, mutatja, hogy a Werbőczyn alapuló magyarországi joggyakorlat bár alkalmazhatónak ismerte el a *ius commune* egyetemen elsajátítható tanait, de ugyanakkor nem részesítette különösebb előjogokban a külföldi doktori címmel hazatérőket. Egyes városainkban (Sopron, Pozsony, erdélyi szász városok) azonban igenis előnyt jelentett egy lezárt jogi stúdium.⁴⁸

A XVIII. század végétől a két *Ratio Educationis* (1777 és 1806) által rendezett keretek között egyre nőtt a jogi képzést szerzetek száma. Igaz, jogi doktorátust még az 1830-as években is csak évente 3-4-en szereztek. De míg a XVIII. század utolsó évtizedében mintegy 90 ügyvédi oklevelet adtak ki, addig a reformkor előtt ez szám 200, a 40-es években viszont már 500 fölé nőtt. A múlt század közepén a szabadfoglalkozású ügyvédek száma a királyi Magyarországon meghaladta a négyezret, míg Erdélyben 6-700 körül mozgott. A királyi közigazgatás személyzetének száma bár nem nőtt jelentősen a XIX. század első felében, de képzettségében jelentős volt az előrelépés. Ugyanakkor nem vitatható, hogy a legmagasabb pozíciókban, a kormányzéseknel és a felsőbbíróságoknál a kormány még mindig politikai érdekem jutalmául osztogatta a hivatalokat. A megyei tiszttviselők száma sem nőtt ebben az időszakban jelentősen, bár jelentős változás, hogy az itt tevékenykedők is állami fizetést kaptak a XIX. század kezdetétől. A képzettségi színvonal a vármegyékben volt a legalacsonyabb.⁴⁹

Az ország polgári átalakításában a birtokos nemesség képviselői mellett éppen ennek a több-kevesebb jogász ismerettel rendelkező vegyesen nemesi és polgári rétegnek volt a legnagyobb szerepe. A szabadságharc bukása után, a neoabszolutizmus során a magyar szokásjog felváltása az osztrák magánjoggal sem tudta megállítani a jogászság számarányának és társadalmi jelentőségének növekedését. A szabadságharccal együtt érző ügyvédek eltiltották foglalkozá-

⁴⁷ Kazinczy Ferenc és öccse voltak az első protestáns jurátusok a királyi táblán.

⁴⁸ Részletesen erről Szabó Béla: *Magyarországiak jogi stúdiumai külföldi egyetemen 1520-1800*. Diss. Miskolc, 1993. (Kézirat)

⁴⁹ Vörös: *i.m.*, 7-8. o.

suktól, az ügyvédi hivatás gyakorlását kinevezéshez kötötték. A bírói rendszer is megváltozott.

A kiegyezés után a jogászai képzésének részleges rendezése tovább növelte a jogászai pályák iránti érdeklődést. A jogászai hivatást választók számaránya a második világháború végéig fokozatosan nőtt Magyarországon.

A két világháború közötti viszonyok érzékeltetésére megint csak a „*jogászok országa*” jelző kerülhet alkalmazásra. Ezen (nem minden esetben pozitív kicsengésű) megállapítás mögött az a jogszabályi követelmény állt, amely az államigazgatás érdemi ügyintézői szakán általában az államtudományi vagy jogtudományi doktorátust írta elő a hivatalnokok számára. Ugyanakkor Trianon után sok jogász is áttelepült az anyaországba, ami szintén jelentősen növelte a jogászkiállatot.

A két világháború közötti jogásztársadalom ugyanakkor elsősorban a politikai hatalomhoz való viszonyát tekintve korántsem volt egységes. Míg a bírói kart a liberális konzervativizmus, a klasszikus polgári jogelvek, az ügyvédséget a polgári radikalizmus letéteményesének tekintették, addig a pénzügyi jogászok a finánciók kiszolgálói, a közigazgatásban dolgozók az állami bürokrácia, az ügyészek pedig a mindenkori kormányzati politika elkötelezettjeinek bélyegét viselték magukon a társadalom szemében. Egységesnek volt tekinthető azonban a jogászság a jogfelfogásában a függetlenség, a legalitás, a jogállamiság primátusának hirdetésében.⁵⁰

A jogi oktatás állami kontrollja a XIX. század első felében tovább erősödött. Az 1848:XIX. tc. által kimondott tanszabadságot (szabad oktatóválasztás, a tanulmányok nem csak meghatározott tankönyvekhez kötése, kívülálló szakemberek meghívása) a szabadságharc bukása maga alá temette. Az osztrák abszolutizmus a korábban háromévvé változtatott jogi tanfolyamot ismét négyévesé tette és 1850-től az olyan állami szolgálatba lépőktől, melyek előfeltétele az állam- és jogtudományok elvégzése volt, megkövetelte az elméleti államvizsgák letételét. 1852-ben egy pátens előírta, hogy csak az bocsátható ügyvédi vizsgára, aki az egyetemen a jogi doktorátust megszerezte. Az ún. Thun-féle oktatási reform (1855) magyarországi bevezetése az egyetemi jogi oktatás fölényét biztosította — az oktatott tárgyak számának emelésével — a jogakadémiákkal szemben, s ez jelentősen hozzájárult a jogi műveltség színvonal-emelkedéséhez. A reform bevezette az egységes állam- és jogtudományi doktorátust, és annak elnyeréséhez három szigorlat letételét írta elő. A magyar jogi tárgyak 1861-ben kerültek vissza a tanrendbe.

A kiegyezés utáni legfontosabb változás a jog- és államtudományi vizsgák és doktorátus szétválasztása volt. A doktori címben részesítés továbbra is az egyetemek kiváltsága maradt. A jogakadémiákon végzettek azonban minden további tanulás nélkül szigorlatokat tehettek az egyetemen vagy leállamvizsgázhattak a jogakadémiai államvizsga-bizottságok előtt. A szigorlatok akkoriban a

⁵⁰ Vö. Szabó András: *A jogászság megváltozott társadalmi szerepe*. In: Szociológia 1975/4.

doktori cím elnyeréséhez szükséges vizsgákat jelentették, míg az államvizsgák az alaptanulmányok befejezését jelezték és képesítettek az állami hivatalok betöltésére. Az 1874:XXXIV. tc. az ügyvédi vizsgára bocsátás és a XXXV. tc. a közjegyzőség előfeltételéül a jogtudományi doktorátust írta elő. 1883-ban újabb jogi oktatási- és tanulmányi rendet bocsátott ki az uralkodó, amely 1945-ig érvényben volt. Ezek után az államvizsgák letétele kötelező volt a doktori szigorlatok előtt. Az államvizsgák, mint záróvizsgák jelentősége azáltal is csökkent, hogy az 1929:XXX. tc. a magasabb közigazgatási állásokra pályázóktól is a jogi- vagy államtudományi doktorátus letételét kívánta meg.

A XIX. század utolsó harmadában a hazai jogászképzés hihetetlen méreteket öltött. Az összes egyetemi és főiskolai hallgatók 48 %-a volt jogász (ezek kétharmada a jogakadémiákon tanult), de az első világháború előtt is még 37 %-os volt a joghallgatók aránya. Ekkor az 1912-ben alapított pozsonyi és debreceni egyetemek karaival együtt 15 intézetben folyt jogászképzés Magyarországon. Az első háború után a korábbi tíz jogakadémiából összesen három maradt meg (Eperjes, Eger, Kecskemét), míg az előbb Budapestre, majd Pécsre letelepült pozsonyi egyetemmel, illetve az 1921-ben Szegedre átkerült kolozsvári egyetemmel 1949-ig (a debreceni kar megszüntetéséig, illetve a jogászképzés egységesítéséig) négy jogi kar működött hazánkban.⁵¹ A joghallgatók aránya azonban még ekkor is egészen magas volt, hiszen 1932/33-ban az egyetemekre és főiskolákra beiratkozottak 34,7 %-át tették ki (összesen 5437 hallgató). Ez a szám csak 4 %-kal volt kevesebb, mint az 1913/4-ben, tehát a régi Magyarországra felvett joghallgatói összlétszám.⁵²

A II. világháború után a jogászság társadalmi szerepe és megbecsültsége jelentős változáson ment át. Nem mintha az új berendezkedésű társadalomnak nem lett volna szüksége a jogban jártas, speciális szakismerettel rendelkező személyekre. Mégis az 1945 és 1948 közötti disszidálások, tisztogatások, átszervezések, a cenzúra és a teljesen új alapokon felépülő joganyag teljesen „átmosták” a háború előtt oly jelentős szerepet játszó jogásztársadalmat. A politika mindenek feletti primátusa, a jogszabályok új tartalommal megtöltése és mobilitása, mind-mind a korábbi jogászság túlélését nehezítette. A jogászság társadalmi *presztízsze is a mélypontjára süllyedt* a háborút követő évtizedben. Az 1956 utáni konszolidáció, az ún. szocialista törvényesség elvének uralomra jutása — bár még mindig a politika primátusa alatt —, valamennyire függetlenebbé tette a jogász szakmák gyakorlását. Az ügyészség és a bíróságok átszervezése bár látszólag a politikától való függetlenséget volt hivatva szolgálni, de a hatalomtól való függés a „jogon keresztül” a 80-as évek végéig fennmaradt.

⁵¹ Eckhardt Ferenc: *A jogi oktatás reformjának múltja*. In: Magyar felsőoktatás. kiad. Hóman Bálint. Budapest, 1937., 11-20. o.; Csizmadia: *Jogi felsőoktatás*, 578-579. o.

⁵² Ugyanakkor az orvostanhallgatók száma 40, a műszakiaké 60 %-kal csökkent. Az adatokat idézi Szabó Miklós: *A jogászképzés társadalmi funkciójáról*. In: Borsodi Szemle, XXX. 1985/2., 40. o.

A háború után a jogászképzés felsőoktatáson belüli aránya igen nagy visszaesést mutatott a háború előtti viszonyokhoz képest: míg a joghallgatók száma csekély mértékben ugyan, de visszaesett, addig az egyetemi és főiskolai hallgatók száma hatszorosa növekedett. Ennek természetesen nem csak a jogászhiatás persztízsvesztése, hanem a tanulmányok állami szabályozása (*numerus clausus*) is oka volt. Ugyanakkor míg a háború előtt az értelmiségi szakmák közül egyértelműen a jogászok voltak anyagilag a legjobban megbecsülve, addig ez a háború után hamarosan nivellálódott, és ez a helyzet — az ügyvédek talán a hetvenes évektől kezdődő elszakadásától eltekintve — csaknem minden értelmiségi szakmát ideérhetően máig meg is maradt. Az utóbbi évek legjellegzetesebb tendenciájának talán a jogászai „szabad verseny” megjelenését és egyúttal a jogászok magángyakorlat, illetve a pénzügyintézetek felé fordulását lehet tekinteni, annak ellenére is, hogy az igazságszolgáltatásban elhelyezkedők is biztos anyagi háttérrel rendelkezhetnek.

A jogászai pályák ma újabb, ki tudja hanyadik reneszánszukat élik Magyarországon. A biztos megélhetés vágya mellett azonban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy jogásznak lenni ma Magyarországon, a mai Európában, a mindennapi jogászai feladatok ellátása mellett, nem jelent kevesebbet, mint egy több mint 2000 éves tradíció folytatójának és — a közös Európa álmát tekintve — ezen megújuló tradíció részesének lenni.

JOGÁSZAI SZAKMÁK A MAI MAGYARORSZÁGON ÉS A MODERN NYUGATI JOGRENSZEREKBE

A jogászai szakmák — annak ellenére, hogy az egyes országokban eltérőek az egyetemi jogoktatás feltételei, a nemzeti tradíciók, a politikai élet és a társadalmi igények — a mai nyugati országokban nagy vonalakban azonos rétegzettséget mutatnak. Ebben az alfejezetben a mai magyar jogászai szakmákat igyekszünk bemutatni némi külföldi kitekintéssel.

A *bírói kar* minden jogállamban a mindenkor érvényes jog letéteményesének tekinthető, és központi szerepet játszik. A bírói kar tevékenysége dönti el, hogy a mindenkori jogszabályok milyen formában érvényesülnek és manifesztálódnak az eseti döntésekben, azaz a bíróságok döntenek el végül, hogy mi is a jog, hiszen bármit is ír a jogszabály, a jogomat csak akkor tudom érvényesíteni, ha a jogszabályt a bíró is ugyanúgy értelmezi mint én. Ezen „átkonvertálási” feladatot, annak eredményét bizonyos körülmények nagyban befolyásolhatják: nem mindegy, hogy az egyes országok bírói kara mennyire kötődik az ügyvédi praxishoz, a politikai élet résztvevőihöz, milyen kapcsolatot tart az egyetemi jogászsággal. Befolyásoló tényező lehet az egyes bírák politikai testületektől, igazságügyi igazgatástól és a bírói öngazgató testületektől való társadalmi függősége is. A két nagy jogcsalád, a *common law* és a kontinentális jogok országaiban eltérő a bírák rekrutációs rendszere. Angliában és Amerikában általában az ügyvédi

rétégből (illetve Amerikában gyakran a jogászprofesszorok közül) kerülnek ki a későbbi bírák, s az állami függésük is jóval kisebb, mint a kontinentális jogrendszerekben. A német és olasz bírák szinte teljesen elválnak az ügyvédségtől, s inkább az egyetemi jogászsággal mutatnak szorosabb kötődést. Mindkét országban nagy befolyásoló szerepe van a bíróságok működésére az igazságügyi igazgatásnak.

A magyar bírói kar a német modellhez közelít, és ún. hivatalnokbírákból áll, akik a közigazgatási karriert befutó társaikhoz hasonlóan tipikusan végzés után rögvést a bíróságokra kerülnek, és néhány évnnyi fogalmazói gyakorlat és a szakvizsga letétele után bírói kinevezést kapnak. A bíróságok Magyarországon jelenleg egységes rendszert alkotnak, tehát nincsenek ún. különbíróságok (hacsak a nemperes, regisztrációs tevékenységet folytató cégbíróságot nem soroljuk ide). A belső munkamegosztás üzszakok formájában valósul meg. Létezik büntető, polgári, katonai, gazdasági, munkaügyi, és közigazgatási üzszak. A bírakat üzszakokba nevezik ki, és tipikusan ebben az üzszakban maradnak bírói pályájuk során, noha jelenleg a jogász szakvizsga egységes, így a különböző üzszakok, és jogász szakmák elvileg teljesen átjárhatóak.

A bírósági rendszer jelenleg háromszintű. Legalul a helyi bíróságok állnak, amelyek a jogszolgáltatás oroszánrészét végzik. A középső szint a megyei bíróságoké, akik részben a helyi bíróságoktól érkező fellebbezéseket bírálják el, részben azonban első fokon nagyobb jelentőségű és speciális ügyeket is tárgyalnak. A rendszer csúcán a Legfelsőbb Bíróság áll, amely (jelenleg még) egyrészt a megyei bíróságokon első fokon tárgyalt ügyeknek a fellebbezési bírósága, másrészt elvi irányítást gyakorol a bíróságok felett. Jogszabály felállított egy negyedik bírósági szintet is (az ún. ítélőtáblát), amely mintegy beékelődik a Legfelsőbb Bíróság és a megyei bíróságok közé, és feladata az, hogy a megyei bíróságok fellebbezési bírósága legyen, így tehermentesítve a Legfelsőbb Bíróságot, amely ezáltal csak az elvi irányítással foglalkozhat.

Az *ügyészség* a francia forradalom találmánya volt, bár az állami vádhatóság képviselőtére és a bűncselekmények üldözésének felügyelőtére már a XVI. századi Németalföldön elkülönült szervezet jött létre. Tradicionálisan a francia jogfejlődésben játszott és játszik ma is igen fontos szerepet az ügyészség. Az ügyész amellet, hogy fontos szerepet játszik a bűnüldözésben is, felügyeletet gyakorol az ügyvédek, közjegyzők és sokszor a bírák felett is. Németországban és Olaszországban ennél szűkebb az ügyészek tevékenységi köre, de a politikai hatalomhoz kötöttségük itt is fennáll, s a jogfejlődésben is fontos szerepet játszanak. Anglia az ügyészség nélküli jogrendszert példázza. Itt az ügyvédek látják el, eseti megbízás alapján a vád képviselőtét is.

A magyar modellben már „benne vannak”, pontosabban voltak bizonyos orosz-szovjet elemek is. A cári Oroszországban az ügyészség a „cár szemeként” működött, azaz állami kontrollt gyakorolt bizonyos szervezetek felett, amely a sztálinizmus éveit során átalakult politikai kontrollá. A rendszerváltás óta az ügyészség profilja egyre tisztul Magyarországon is, és független szervezetté vált.

Az ügyészségnek Magyarországon három alapvető feladatot kell ellátnia. (a) Az ügyészség képviseli a közvédat büntetőügyekben, (b) a nyomozó szervek (típusosan a rendőrség) felett nyomozás-felügyeletet gyakorol, illetve szűk körben maga is nyomoz, és (c) általános törvényességi felügyeletet gyakorol bizonyos szervezetek működése fölött. Az ügyészség fő funkciója és munkájának legnagyobb része a vádhatósági feladat ellátása. Az ügyészség a mai Magyarországon sajátos módon voltaképpen önálló szervezet, amelynek vezetőjét (a legfőbb ügyészt) a parlament választja, és egyedül a parlamentnek felelős. Ugyanakkor az ügyészség — ellentétben a bírósággal — hierarchikus szervezet, ahol alá-fölérendeltségi, utasítási viszonyok vannak, noha az ügyészek elvileg ugyanúgy csak a törvényeknek vannak alárendelve, mint a bírák.

Nyugat-Európában az *ügyvédi réteg* számszerűségében a jogászok döntő többségét teszi ki. A *common law* országaiban az ügyvédkedést minden jogászi munka alapjának lehet tekinteni. Itt az ügyvédek közül emelkednek ki (hosszabb-rövidebb időre vagy véglegesen) a bírák, az ügyészek, a közigazgatási jogászok. A háború utáni kontinentális jogrendszerekben is megfigyelhető azonban az ügyvédség arányának robbanásszerű megnövekedése, szemben az állam által jobban felügyelt és a dolog természetéből adódóan számszerűleg is szabályozott bírói és ügyészi rétegekkel. Az utóbbi évtizedek fontos fejlődési tendenciájaként figyelhető meg, hogy a kontinensen is felgyorsult az amerikai mintájú nagy ügyvédi irodák kialakulása, melyek lassan uralkodni kezdenek az „ügyvédi piac” felett. A kontinensen egyébiránt — ellentétben az amerikai és angol helyzettel — az ügyvédség nem tekinthető az összes jogászi foglalkozások bázisrétegének. A jogászi foglalkozások közötti átjárás jóval kisebb mértékben lehetséges, s általában már a jogászi karrier kezdetén eldől, hogy ki mivel foglalkozik majd. Az ügyvédség feletti szorosabb állami felügyelet és szabályozás is kontinentális sajátosságnak tekinthető.

Magyarországon az ügyvédi pálya mindig is a legnépszerűbb jogászi szakmák közé tartozott. Az ügyvéd a jogrendszer mindenese. Alapvetően kétféle típusú jogi munkát végez: a perbeli képviseletet és a nemperes jogi ügyek intézését. A perbeli képviselet jellege ügýtípusonként változik. Büntető ügyben az ügyvédet védőnek hívjuk, és feladata a terhelt mellett szóló enyhítő és mentő körülmények felkutatása és bíróság elé tárása. A védő lehet kirendelt (ha a védelem kötelező, és az illető nem képes védőt fizetni), vagy meghatalmazott. A védő a laikusok számára olykor mint a „bűnözők barátja” tűnik fel, azonban mégis óriási a szerepe a büntető eljárásban, hiszen senkiről sem lehet teljes egyértelműséggel tudni, hogy *tényleg* bűnös-e, vagy csak tévedés történt, illetve mennyiben bűnös stb. A történelem bizonyítja, hogy igen sok ártatlan embert ítéltek el, és ez valószínűleg manapság sincsen másképp. A védők talán csökkentik a tévedés lehetőségét. A perbeli képviselet másik alaptípusa a polgári peres, ahol a védő alperesi vagy felperesi képviselő. A nemperes jogi eljárások igen változatosak lehetnek, s ezek közül csak a leggyakoribbakat emeljük ki. Az ügyvéd részt vehet szerződések készítésénél. (Néhány szerződéstípusnál a szakértelem bizto-

sítása végett egyenesen kötelező, hogy ügyvéd készítse vagy ellenjegyezze, pl. a társasági szerződéseknél, az ingatlan-adásvételi szerződéseknél stb.). Képviselhet quasi-jogtanácsosként (ld. lentebb) gazdasági vállalkozásokat a gazdasági életben, részt vesz ugyanezen gazdasági vállalkozások felszámolásában, képviselhet magánszemélyeket vagy jogi személyeket hatóságok, közigazgatási szervek előtt stb. Az ügyvédek kamarába tömörülnek, amely szakmai-etikai felügyeletet gyakorol felettük, és képviseli az érdekeiket. Az ügyvédek szervezetileg lehetnek magánügyvédek, vagy tömörülhetnek irodákba. Feladataik és funkciójuk szempontjából a kettő között nincsen különbség.

Az ügyvédekhez hasonló feladatot látnak el a *jogtanácsosok*, ők azonban nem „függetlenek” hanem egy meghatározott szervezet, intézmény alkalmazottai, csak ennek a szervezetnek dolgoznak, és nem megbízási, hanem munkaszervezés alapján végzik munkájukat.

A *közjegyző* „pártatlan jogi szolgáltatást nyújtó” jogász, aki „jogügyletekről és jogi jelentőségű tényekről közokiratot állít ki”.⁵³ A közjegyző tehát egyrészt maga is készít pl. szerződést, másrészt más okiratok és tények hitelességét, megtörténtét bizonyítja. Bizonyítani akárki tud tényeket, azonban a közjegyző „közhitelesen” bizonyít, s kis túlzással amit ő mond, azt „el kell hinni”.

Meglehetősen sok jogász lát el fontos feladatokat a *közigazgatás területén*. A közigazgatáson belül is természetesen elsősorban az önkormányzatok szívják fel a legtöbb jogászt, de a központi közigazgatási szervek (pl. minisztériumok) is jelentős számban foglalkoztatnak jogászokat. A közigazgatásban tevékenykedő jogászok a lehető legváltozatosabb szakterületekkel foglalkoznak: mindazon területekkel, amelyekkel maga a közigazgatás is találkozik. (Különféle hatósági, engedélyezési ügyek, kommunális szféra, közoktatás stb.)

Röviden meg kell emlékeznünk az *egyetemi jogászságról* is, amelynek természetesen fő szerepe a jog oktatásában áll. A jogi oktatók a mi kultúrkörünkben elsősorban „professzorok”, és csak másodsorban jogászok. (Ez persze nem minden országban van így.) Jelentős számban oktatnak azonban gyakorló jogászok is egyetemeinken.

Az egyetemi jogászságnak, a jogoktatóknak a jogfejlődésre gyakorolt szerepében és az egyéb jogász tevékenységekbe való közreműködésében is jelentős eltérések figyelhetők meg a legfontosabb országokban. A német jog szabályanyaga és a német bírói döntések stílusa továbbra is őrzi a *ius commune* és pandektista tradíciókra épülő „professzori jog” lenyomatát. Viszonylag szoros kapcsolat van a gyakorlati jogélet és az jogászok egyetemi tevékenysége között. Hasonló a helyzet Itáliában is. Franciaországban a bírói kar szűrőjén át lehet hatása az egyetemi jogtudománynak a joggyakorlatra. A *common law* országok közül Angliában eddig szinte semmilyen kapcsolat sem volt a jogtanítás és a

⁵³ A közjegyzőkről szóló 1991 évi XL.I. tv. 1. §.

joggyakorlat között. Amerikában pedig a jogtanárok nagy része maga is gyakorló jogász, tehát inkább a másik oldalról való befolyásolásról beszélhetünk.⁵⁴

Végezetül megemlékezünk arról, hogy a jogi szakma ma is „beugrót” jelent egy sor más szakmához. Vezető gazdasági és pénzügyi pozíciókat betöltők, politikusok, újságírók és számos más foglalkozás képviselője is gyakran kerül ki a jogászok soraiból, hiszen a jogi ismeret elég könnyen konvertálható, az élet szinte bármilyen területén jól hasznosítható. Az a trend, hogy a jogi végzettség afféle „*jolly joker*”-diploma, manapság kissé visszaszorulóban van; a jogi pálya kezd szakmává válni, a jogi végzettségűek egyre nagyobb számban tényleg jogi pályákon helyezkednek el ma Magyarországon. Ez részben az ügyvédi pálya nyitottságával, részben a piacgazdaság kiépülésével együtt járó relatív jogászhiánnyal magyarázható, azonban elképzelhető, hogy nem tart majd sokáig.

Összegzésképpen néhány szó az egységes európai jogászság eszméjéről. Fejtegetésünkből megállapítható, hogy a középkorhoz képest mára nemcsak egy országon belül az egyes jogászi szakmák között, hanem országonként változóan az egyes hasonló feladatokat ellátó jogászi rétegek között is relatíve nagy eltérések jöttek létre, s az utóbbi évszázadokban ez egyre erősödő tendencia volt. Egy német és francia bíró, egy német vagy olasz ügyvéd — hogy csak kontinentális példákat vegyünk — más társadalmi szerepet lát el, más társadalmi megbecsülésnek örvend, nem is beszélve arról, hogy más — tartalmában és módszerében eltérő — képzésen esik át manapság. Ugyanakkor az Európai Unió eszméjével együtt jár, s az Európai Bíróság már a kilencvenes évek elején több ítéletével lehetővé tette, hogy pl. különböző nemzetiségű és végzettségű ügyvédek irodát nyithassanak és tevékenykedhessenek a közösség országaiban. Kérdéses persze, hogy elegendő-e ez ahhoz, hogy az egyes jogászi szakmák különböző nemzeti tradíciókkal rendelkező képviselőiből egy integrált, egységes európai ügyvédség, ügyészi-, bírói réteg jöhessen létre. Vajon az eddig fennálló szervezeti korlátok lebontása elegendő-e az „európai jogász” megszületéséhez?⁵⁵

Talán egy olyan típusú „európai jogász újjászületésének” a vágya foglalkoztatja most a közös Európa jogpolitikusait, amilyen a *ius commune* időszakának egységes képzettségben részesülő, egységes módszerekkel dolgozó jogásza volt. A *ius commune* időszakában sem létezett uniformizált joggyakorlat és nem léteztek egész Európára minden részletükben azonos szakmai elvárások, de az egyetemi jogászképzés egységes tradíciója mégis lehetővé tette, hogy a jogászok az egész kontinensen a Kárpátoktól Gibraltárig alkalmazni tudják ismereteiket.

Korunk jogpolitikusai első lépésként nem kifejezetten az utóbbi kétszáz év alatt jelentőssé vált képzési- és munkastílusbeli eltérések, a professzionális „ha-

⁵⁴ Az ezen alponthban eddig kifejtettekre vö. Pokol Béla: *Jogászság és jogrendszer*. In: A jog szerkezete. Gondolat Kiadó, Budapest, 1991.

⁵⁵ Ranieri, Filippo: *Der europäische Jurist. Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe*. In: *Ius Commune*. XVII. Frankfurt am Main 1990., 9-25. o.

bitusban” megmutatkozó különbségek leépítésében gondolkodnak, hanem a közös tudományos tradíciók visszaállításában, egy lassan felépítendő egységes képzési modell kidolgozásában látják a jövő „európai jogászána” világra segítését. S ebben a képzési modellben természetesen nem az egyes nemzeti tételes jogoknak, hanem az elméleti- és történeti tradícióknak és tudományágaknak (jogfilozófia, jogdogmatika, összehasonlító jogtudomány, római jog, jogtörténet) kell az alapozó szerepet játszaniuk.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.
- Coing, Helmut: *Die juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm*. In: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte I. München, 1973. 39-128. o.; II. München 1977. 3-102. o.
- Csizmadia Andor: *A magyar jogi felsőoktatás fejlődése*. In: Felsőoktatási szemle 1969/10., 577. skk.
- Die juristischen Berufe in Vergangenheit und Gegenwart*. Kiad. Erich Berneker. Mainz, 1948.
- Schulz, Fritz: *History of Roman Legal Science*. (2. kiadás) Oxford, 1953.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Jogszociológia)* Budapest, 1995.